

1925 чылдын август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ
хостуг

№ 63
(19594)

2022 чылдың
август 24
среда

Хүннүн үнери — 05:42
Ажары — 19:48
Хүн дурту — 14:06

12+

Тыва туризм хөгжүдөр 48 регионнун санынче кирген

/ Кара-Хөл.

/ Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруу.

Ажы-төлдүг өг-бүлелерге деткимче

Тывада ачы-дуза негеттинип турар ажы-төлдүг өг-бүлелерге 834 сая рубльге күрүне деткимче чедиртинген. 8-тен 17 хар чедир назылыг ажы-төлдү өстүрүп-кижизидип турар, орулгазы эвээш өг-бүлелерге Россияның Пенсия фондузунун Тыва Республикада Эргелелин дамчыштыр 834 сая ажыг рубльга дузаламчы төлевирлерни берген. Шак ындыг деткимче төлевирлерни бо чылдың май айдан эгелеп Пенсия фондузу доктаадып турар апарган.

\ 2-ги арында

Тывага туруп көрбээн тиилелге

Алдын-Сай Иргит — Тывадан бир дугаар тайбокска делегей чемпиону.

“Малайзияның найысылалына болуп эрткен элээди спортчулар аразына тайбоксун муай-тай хевиринге Делегей чемпионатына 600 ажыг спортчулар, 129 команда аңгы-аңгы чурттардан кээп киришкен. Оларның аразындан бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, тыва кыс тиилеп үнген!

\ 12-ги арында

1 млрд

ажыг акша-хөреңгини школаларның
капиталдыг септелгезинче үндүргөн.

Каа-Хем суурда чаа ном саңы ажыттынган

“Культура” национал төлевилелдин “Культура хүрээлели” федералдыг төлевилел-биле 2022 чылда республикада чаа үениң беш модельдиг библиотекаларының баштайгызы Кызыл кожуунун Каа-Хем суурда ажыттынган. Ол кожуунун төп модельдиг библиотекасы болур.

Байырлыг ажыдышкын үезинде Тываның девискээринде библиотекаларны чаартыр ажылдар калбаа-биле чоруп турарын демдегледип, келир чылче 11 чагыг кириртингенин ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Елена Хардикова айткан.

Кызыл кожуунун төп библиотекасы нацтөлевилелдин чаартылга мөөрейинге киржир чагыгны 2019 чылдан бээр үш катап кирирген, бо чылын тиилээни бо. Модельдиг библиотеканы тударынче 10 млн рубль хемчээлдиг федералдыг субсидияны алган. А тудуг материалдары садып, капитал септелгени кылырынга ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызы база Кызыл кожуун чагыргазы кады акшаландырышкынны үндүрген.

Чаартылгалыг тудуг ажылдарының үезинде библиотеканың оран-савазын база одалга системазын септеп, чаа эт-септи, дериг-херексел-

дерни база херектиг программаларлыг амгы үениң компьютер дериг-херекселин саткан. Ийи чартык миллион акшага ном фондузун долдурган. Оон аңгыда албан чериниң ажылдакчылары мергежил бедидер курстарны эрткен.

1975 чылда үндезилеттинген Кызыл кожуун төп библиотекасының ном фондузу 30 552 санныг номнарлыг, 2187 доктаамал номчукчуларлыг. Библиотека 12 салбырның: Баян-Кол, Терлиг-Хая, Ээрбек, Кара-Хаак, Черби, Сукпактың улуг база бичии, Элегес-Аксы, Шамбалыг, Кур-Черниң улуг база бичии, уругларның төп кожуун библиотекаларының ажылын дүүштүрүп, харылзаштырып турар.

Тываның библиотекалары “Культура” национал төлевилелде идепкейлиг киржип турарлар. 2019 чылдан 2021 чылга чедир республикада амгы үениң чеди модельдиг библиотекасы ажыттынган. Бо чылдың август – октябрьда эде чаартынган дөрт албан

чери ажыттынар. Ол дээрже Бай-Тайга база Чеди-Хөлдүн ТКБ, Чаа-Хөлдүн ТКБ Ак-Турда көдээ салбыры, Кызыл хоорайда А. Гайдар аттыг хоорайның төп уруглар библиотекалары-дыр. Ол бүгү библиотекаларның чаартылгазынче федералдыг бюджеттен 80 млн рубльди үндүрген болза, региондан сес чартык саяны кады акшаландырган.

Тываның модельдиг библиотекалары “библиотека” деп билигден үнүп, ажылында инновациялыг хевирлерни ажыглап эгелзэн. Ном фондларында номнарның 40 хуузу чаартынган. Модельдиг шупту библиотекалары «Национал электроннуг библиотека» (НЭБ) деп федералдыг күрүнениң информация системазында кошкан. Номчукчуларның негелделеринге дүүшкен таарымчалыг байдалдарны тургускан.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албанының медээзинден.

Тываның экономикасында эрткен чартык чылдың түңнелдери-биле эки талаже өскерлишкиннер демдеглеттинген

Ол дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг-биле ужуражылга үезинде экономика сайыды Айдыс Сат илеткээн. Чижээ, үлетпүр бүдүрүлгезиниң талазы-биле Сибирь федералдыг округтун регионнарының аразында рейтингиге Тыва бирги черни ээлзэн.

Ниитизи-биле өзүлде 37,3 хууга дең болган. Чүгле казып тыварының эвес, а болбаа-зырадып кылырының үлетпүрүнүң көргүзүлгери база өскөн. Оон аңгыда чуртталга бажыңнарын ажылгалче кирип дужаары чартык чылдың дургузунда барык 50 хуу өскөн болгаш шөлү 90 муң дөрбелчин метр четкен. 382 квартиралыг 10 бажың ажылгалче бо үе-хуусаа дургузунда кирген, 148 өскүс уруглар, 178 эрги, аварийлиг бажыңнарның ээлери чаа квартираларны алган. Ажыл чок хамаатыларның саны 12,1 муңдан 8,9 муңга чедир кызырылганы база республиканың экономиказының эки талаже хөгжүлдениң бир көргүзүкчүзү болуп

турар. Аңаа эки салдарны күрүнө биле ажыл чок хамаатыларның аразында чардынган социал керээлер чедирген. Бо хүннерде социал керээ чоннун амы-хууда сайгарлыкчы чоруун идепкейжидериниң эптиг аргазы апарган. Ол ышкаш ажыл чок хамаатыларны ажылга тургузары-биле хемчеглер-биле ажыл чедимчелиг чоруттунган.

База бир эки медээ – Тыва Россияның «Регионалдыг инвестициялыг стандарт 2.0» деп төлевилел-биле бо чылын ажылдап эгелээр 30 субъектилериниң санынче кирген. Чаа стандарт республиканың инвестиция талазы-биле байдалын экижидер сорулгалыг.

Тываның Баштыңы В. Ховалыг экономиктиг блоктун кичээнгей салыпкы дег айтырыглары ам-даа бар болуп турарын айыткан. Чижээ-лээрже, ажылчын олуттарны тургузары, тус черниң тудуг материалдарының болгаш көдээ ажыл-агыйның аш-чем аймааның бүдүрүлгелерин көвүдедири дээш оон-даа өске.

/ Виктория КУУЛАР.

» **Чуртталга бажыңнарын ажылгалче кирип дужаары чартык чылдың дургузунда барык 50 хуу өскөн болгаш шөлү 90 муң дөрбелчин метр четкен. 382 квартиралыг 10 бажың ажылгалче бо үе-хуусаа дургузунда кирген, 148 өскүс уруглар, 178 эрги, аварийлиг бажыңнарның ээлери чаа квартираларны алган.**

Нарын хемни кежир “Улусчу көвүрүг туттунган”

Тывада орук, аргажылга талазы-биле чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге дөгүм болуп турар база бир төлевилел – “Улусчу көвүрүг” губернатор төлевилели болуп турар.

Бо чылын ниитизи-биле республиканың девискээринге 14 көвүрүгнү тудар болгаш эрткен чылын эгелзэн 2 көвүрүгнү доозары планнаттынган турган. Оларның аразында узуну 6 метрден 50 метр чедир көвүрүглер бар. Эң-не узун

боорда (50 метр) аар өртектиг (2 сая ажыг рубль) көвүрүгнү

Тал сумузунда Балыктыг хемни кежир тудар ужурлуг. Эң-не

“чолдак” азы 6 метр көвүрүглерни Терлиг-Хая сумузунга хамааржыр девискээрлерге тудар.

Бо хүннерде Эрзин кожуунун Нарын суурунда туттунуп турар көвүрүгнүң доозулганының дугайында Эрзин кожуунун удуртукчузу Шораан Шомбун бодунун социал четкилеринге дыңнаткан:

“Улусчу көвүрүг” губернатор төлевилелдин аайы-биле нарынчылар Нарын хемни кежир 24 метр узун көвүрүгнүң тудуун дооскан. Чазын үерлээр үеде шак бо хемни

кежери нарын айтырыг апаары шын. Чүгле 2020 чылда безин суур чурттакчыларының 24 инектери сугга дүшкен. Ынчангаш көвүрүг туттунганынга чурттакчы чон өөрүп турар. Нарын суурунун чурттакчыларының мурнундан Тываның Баштыңы Владислав Товарищайовичиге шак мындыг чугула херек болгаш ажыктыг төлевилелди боттандырганы дээш өөрүп четтиргенивис илередип тур мен. Төлевилелге киржир аргалыг болганывыс улуг чедишкин”.

/ Бистиң корр.

| МЕДЭЭ |

Кызыл диплом-биле доосканнарга

Тыва Республиканың Аныяктар херектеринин агентилели күрүнениң дээди өөредилге черлерин тергиин кылдыр дооскан кижилерге Тыва Республикада чурттаар чер тудуп (садып) алырынга деткимче кылдыр, ипотека чээлизиниң (чээлилерге) чарыгдалын дуглаар компенсация субсидиязын бээр дээш, мөөрейни чарлап, документилерни хүлээп эгелээнин дыңнадыр тур.

Мөөрейге киржирде дараазында документилерни дужаар:

- билдиришкени (2 саа-зынга);
- доозукчунуң өг-бүле кежигүннерин шынзыткан документилерниң хоолгазы;
- чурттап турар черинде бүрүткеткен дугайында шын-зылга бижик;
- өг-бүле тутканының (чарылганының) дугайында херчилел хоолгазы (бар болза);
- Шимчевес өнчүнүң чаңгыс аай күрүне реестринден шимчевес өнчүзү чок дугайында ушта бижилге;
- күрүнениң дээди өөредилге черин дооскан дугайында дипломунуң (капсырылгасы-биле) хоолгазы;
- ажил берикчизиниң шынзытканы доозукчунуң күш-ажыл дептериниң хоолгазы;
- ажил берикчизиниң доозукчуну албан-дужаалда томуйлаан дугайында дужаалының хоолгазы;
- ажил берикчизи-биле доозукчунуң аразында күш-ажыл керээзиниң хоолгазы;
- субсидия бээр дугайында ажил берикчизиниң дилег бижи;
- 2-НДФЛ майыкка ол кижиниң орулгаларының дугайында бижи.

Документилерни кымнар кирип болурул?

- 35 хар чедир назылыг РФ-тиң хамаатызы;
- күрүнениң дээди өөредилге черин 3 чылдан соңгаар дооскан тергиин өөредилгелиг доозукчу субсидияже кордаан документилерин кириер;
- Тыва Республиканың девискээринде ажил берикчизинде ажилдаанындан бээр 6 ай ашкан болза;
- бодунуң өнчүзүндө чурттаар чери чок болза.

Документилерни 2022 чылдың август 18-тен октябрь 1-ге чедир Кызыл хоорайда Ленин кудумчузунда 39 дугаар бажында, 108 дугаарлыг өрээлде хүлээп турар.

Эң эки төлевилелдерни деткээн

“Эң эки муниципалдыг практика” деп Бүгү-российжи конкурста Тываның төлевилелдери киржип турар. Конкурстуң девискээр чадазынга кириген төлевилелдерни тускай комиссия сайгарып көргөш, конкурстуң федералдыг чадазынга дараазында номинацияларга кириштирери-биле 3 төлевилелди деткээн.

“Муниципалдыг экономика политиказы болгаш муниципалитеттиң саң-хөөзүн башкарары” номинацияга – Чөөн-Хемчик кожуунуң Шами сумузунуң “Улусчу чөвүлел” практиказы. Тус черниң чурттакчы чонунуң бюджет инициативазының принципинге үндөзүлгө, 1979 муң рубль акша-хөреңгини хаара тудуп, кагдыган бажыңны септээш, ус-шеверлерниң коворинг-төвүн ажиткан.

Коворинг-төпке 2021 чылда дааранылга, чазанылга

болгаш алгы-кеш болбаа-зырадылганың цехтерин ажиткан. Ол цехтерге 16 ажилчын туруштарны органи-застаан, сайгарлыкчыларның продукция бүдүрери 26 хууга, үндүрүг төлээри 12 хууга көвүдээн.

“Хоорай тудуунуң политиказы, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталганың байдалын экижидери болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйын хөгжүдери” номинацияга – Бии-Хем кожуунуң Туран хоорайның “Туран хоорайның төп парыгында тыва күрүнениң тургузукчуларының бирээзи И.Г. Сафьянов аттыг шөлдүң чаагайжыдылгасы” төлевилел.

Төлевилелди 2021 чылда Тыва Арат Республиканың 100 чылынга уткуштур боттандырган. Ооң түңнелинде Туран хоорайның ниити байдалы экижээн, чурттакчы чоннуң дыштанырынга таарымчалыг шөл тывылган.

“Националдар аразында тайбыңны болгаш эп-найыралды быжыглаары дээш муниципалдыг деңнелге национал политиказын өске-даа хемчеглерин боттандырып чорудары” номинацияга – Кызыл хоорайның “Фестиваль-акция “Россияның чоннарын каттыштырары” төлевилел.

Республикада чурттап турар чоннарын культуразыңче тус черниң чурттакчыларының кичээнгеин болгаш сонуургалын хаара тударынга

төлевилел улуг уjur-дузалыг болган, националдар аразында харылзааларны быжыктырган.

Конкурстуң федералдыг деңнелге түңнелдерин 2022 чылдың ноябрь айда үндүрер. Конкурстуң тирикчилеринге Россияның Чазаның дипломнарын болгаш акша шаңналдарын тыпсыр (көдээде чурттакчылыг черлерге – 3 миллиондан 20 миллион рубль, хоорайларга 10 миллиондан 50 миллион рубль чедир).

Ажы-төлдүг өг-бүлелерге деткимче

Тывада ачы-дуза негеттинип турар ажы-төлдүг өг-бүлелерге 834 сая рубльге күрүне деткимчези чедиртинген.

8-тен 17 хар чедир назылыг ажы-төлдү өстүрүп-кижизидип турар, орулгасы эвээш өг-бүлелерге Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада Эргелелин дамчыштыр 834 сая рубльге дузаламчы төлевирлерни берген. Шак ындыг деткимче төлевирлерни бо чылдың май айдан эгелеп Пенсия фондузу доктаадып турар апарган.

Саң-хөө байдалы берге, күрүнөдөн деткимче негеттинип турар деп санаттыган, эвээш акша-хөреңги орулга ап турар өг-бүлелерге күрүнениң талазында тускай адресстиг дузаламчызының дугайында чугаа чоруп турар. Ук дузаламчы акшаны алыр өг-бүлениң ортумаа-биле кижисанынга ап турар орулгасы регионда доктааттыган амыдырап-чурттаарыңа чугула херек эң-не эвээш хемчээлден эртпес уjurлуг. Тывада ук хемчээл 14059 рубльге деңежип турар. Оон аңгыда хууда өнчүзүндө шимчээр-шимчевес эт-хөреңгиниң бар-чогуңга хамаарышкан тускай негелделер сагыттыган турар. А ада-ие улус бадыткаттыган

орулгалыг турары азы орулга чок болуп турарының чөптүг

чылдагаанын бадыткаан турары негеттинип турар. Ада-иениң ап турар орулганың хемчээлинден чаа дузаламчы төлевирлерниң хемчээли дорт хамааржыр. Ол регионда амыдырап-чурттаарыңа чугула херек эң-не эвээш хемчээлиниң 50, 75 азы 100-даа хуузуңга деңежип болур. Азы 6986, 10476 азы 13972 рубль бооп болур дээни ол.

Дузаламчы төлевир алыры-биле кириген билдиришкени 10 ажил хүнүнде сайгарып көөр. Төлевир бээринге ойталаан хары келген болза, ук шийтпир

хүлээп алдынганының соонда бир ажил хүнүң дургузунда өг-бүле Күрүне ачы-дузасы порталында хууда кабинетинге чогуур дыңнадыгы алган турар уjurлуг. Дузаламчы төлевирни чөлшээрээн болза, билдиришкени айыттыган банкыда агар санче шийтпир хүлээп алганының соонда, 5 ажил хүнүң дургузунда дузаламчы төлевир кирген турар.

Шак бо дузаламчы төлевирлерге хамаарышкан делгереңгей медээлерни Пенсия фондузунуң албан езу сайтызыңче киргеш, номчуп, таныжып ап болур.

/ Бистиң корр.

Тыва 48 регионнуң санында кирген

Ростуризм регионнар аразында мөөрей шилилдезин дооскан. Туризм адырында аңгы-аңгы угланышкыннарлыг шупту 1 муң хире төлевилелди 2023 чылда деткиир сорулгалыг шупту 5,3 млрд рубльди тускайлаан. Чурттуң 82 регионундан 231 чагыг кирген деп, ведомствонун удуртукчузу Зарина Догужева дыңнаткан.

Национал туристичи маршруттарны ажыдып база хөгжүдүп, далай, хемнер база хөлдөр эриинде эштир зоналарны кылып, хөгжүдөр дээн төлевилелдерлиг 44 регионга 3,1 млрд рубль акшаны хуваар. Ында 375 төлевилел бар. 44 регионнуң санында Тыва Республиканың шилиттингени регионга туристичи коопалар

ны улам калбартырынга улуг идигни бээр чугаажок. Ростуризмче кирген 10

регионнуң чагыгларында кемпингилер болгаш автокемпингилер аядар 150 телеви-

лел бар. Олар шупту 700 млн рубль түңнүг грант акшазын үлежир.

21 регионнуң туристичи дериг-херекселдер садар, электроннуг орук айтыкчылары тургузар, кадыкшыл байдалы кызыгаарлыг кижилерге туристичи хүрээлелди хөгжүдөр, инфотептерге база прокат пункттарында дериг-херекселдер садар, чаа туристичи оруктарны ажылдап кылыр база дыштанылга зоналарын дерип, организаастаар дээн төлевилелдери ниитизи-биле 1,55 млрд рубльди алырлар.

Шилиттинген регионнар-га грант деткимчезин бээр төлевилелдер шилилдезиниң мөөрейи 2023 чылда болуп эртерин сагындыраал.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Алексей ХРАМЦОВ:

«Ажы-төлүвүске ынак болуп, оларның кадыын бодап, таарымчалыг байдалды тургузаал»

Чаа өөредилге чылын уткуштур ТР-ниң Өөредилге сайыды Алексей Храмцов республикада өөредилге албан черлериниң капитал септелгелери, чаа өөредилге номнары, хамчыктыг аарыгны неперетпес кызыгаарлаашкыннар болгаш беш хүн өөредилге дугайында тайыл-бырны берген.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫ КЭЭП ЭГЕЛЭЭН

— Республикада өөредилге номнарының ийи дугаар бөлүү кээп турары бо. Сөөлгү 3 — 4 ай дургузунда 9 муң ажыг өөредилге номнары келген. Ам-даа октябрь, ноябрь айларда база кээрин манап турар бис. Чаңгыс аай эвес, бөлүктөп чүгө кээп турарыл дээр-ге, өөредилге номнарын аңгы-аңгы редакцияларда белеткеп турар.

Ада-иелер өөредилге номнарын-га хамаарыштыр хөй айтырыглар салып турар. Бис школаларны чүглө өөредилге номнары-биле хандыраар ужуруг бис, а ажылчын кыдырааштар, атластар, контур карталары дээн ыш-каш пособиелерни садары ада-иениң хүлээлгези. Ийе, өртээ аар деп билер мен, ынчалзак өөредилге пособиелерин садары ада-иениң харысалгазы-дыр. Школачыларны өөредилге номнары-биле 100 хуу хандыраары — бистин бир кол сорулгавыс. Чурттакчы чоннун көжер-дүжери (миграция) база өөредилге номнары чедишпейн баарының бир чылдагааны болуп турар — деп, өөредилге сайыды дыңнаткан.

КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕЛЕР АДАКТАЛГАН

Бо чылын республикада 27 школада капиталдыг септелгелер чоруп турар. Тудуг ажылдарынче миллиард ажыг акша-хөреңгини федералдыг төп акшаландырганын сайыт чугаалаан: «Республикага бо хире улуг акшаландырышкынныг, берге, хемчээли

улуг септелге-даа, тудуг-даа кылбайн турган. Ынчангаш каңнакчылар, бы-заңчылар, соңга салыкчылары дээн ыш-каш тускай специалистерниң-даа чедишпейн турары ол.

Шупту керээлерниң хуусаазы август 5-ке чедир турган. Ол хуусаага чедир 6 школа капитал септелгезин кылып четтигилкен. Сентябрь 1-ге чедир 5 школаның капитал септелгези доозулбааны хомуданчыг. Ооң чылдагааннары аңгы-аңгы, хөй кезинде хүлээнип алган тудуг организацияларының улуг туралааш, күш четпейн, шыдавайн барганында.

Бо хүнде ук школаларга чаа өөредилге чылын эгелээриниң сценарийин ажылдап кылып тур бис. Уруглар дөмей-ле сентябрь 1-ден өөренип эгелээр, ол дээш сагыш човавас болза эки. Өске аргаларны ажыглап, септелгелер доостурга чедир түр када өөредилге чорудар черлерни тып турар. А арткан объектилер — 5-6 школаның септелгези сентябрь 15-ке чедир доостур дээрзинге бүзүрөп тур бис».

База бир сорулга — чаа септеттинген школаларның дериг-херекселин бүрүнү-биле солугуру. 27 школага муң хире парталарны республикаже сөөртүп эккээр, оон ол парталарны эптээри дыка улуг ажыл. Парталардан өске сандайлар, шкафтар дээш оон өске-даа дериг-херексел бар. Ындыг хөй дериг-херексел чаартып, солугуру улуг ажыл каян-даа турбаан боор — деп, Алексей Владимирович чугаалаан: «Школа бүрүзүнге 100 хире кижиге баргаш, ол хамык дериг-херекселди эптеп-тургузар ажылдар бо неделяның төнчүзүнде эгелээр. Ук школаларның хөй кези чаа өөредилге чылын чаа дериг-херексел-биле эгелезин дээш кызыдып турар бис. Чедир кылдынмайн барган ажылдарны сентябрь ай дургузунда доозар. Бо капиталдыг септелгеден дыка хөй чүүлдер өөредилгиге болган. Келир чылда ону

зде көрүп, өөренир апаар бис. Ынчан кээрге, сентябрь 1-ге чедир, 18 — 19 хире септеттинген школа чаа өөредилге чылынче кирер.

Бир-ле дугаарында школа коллективтеринге шыдамык чоруу, тудугжуларга деткимче көргүзеринге белени дээш, ол ыш-каш хүлээнип алган организацияларга, кадрлар чедишпес берге байдалда улуг ажылды үезинде кылып турары дээш четтиргенивисти илередир-дир бис».

БИЛИГЛЕР ХҮНҮНДЕ КЫЗЫГААРЛААШКЫННАР

ТР-ниң Чазак Даргазының кызыгаарлаашкыннар дугайында Чарлында атты салган. Сентябрь 1-де — Билиглер хүнүнүн байырлалы кудумчуга эртер болза кандыг-даа кызыгаарлаашкыннар турбас. Школаның иштинге хамаарыштыр кызыгаарлаашкыннар хевээр артар.

ВАВИЛИН ЭЭТПЭЭНГЕ ЧАА ШКОЛА

Бо школаның тудуу Кызыл хоорайның школаларына 3-кү ээлчегни чок кылып сорулга-биле тургускан төлөвилеп-дир. Чаа школа тудуунга хамаарыштыр археологтук тураскаалдыг черлер дээш кезек берге айтырыглар тугустунуп турган. Бо үеде хүлээнип алган тудуг организациязы археологтар-биле кады ажылдап, ол айтырыгларны шийтпирлеп турар. Ынчангаш келир чылдың төнчүзүнде Вавилин ээптээнге чаа школа туттуна бээринге идегеп турарын өөредилге сайыды дыңнаткан.

БЕШ ХҮН ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

Школа директорларындан, школа коллективтеринден беш хүн өөредилге шилчиин негеп турарын Алексей Владимирович дыңнаткан.

«Беш хүн өөредилге чүгө херегил?

Бирээде, уругнун кадыкшылы. Уруг ийи хүн дыштаныр ужуруг. Ийиде, Кызылдың школалары 220 хуу чык долу турда, немелде шактар, хүннер-биле чүктөп каарга, кандыг-даа инфраструктура ону шыдашпайн баар. Долу школаларга уругларны 6 хонук өөредирге, кандыг-даа инфраструктурага капиталдыг септелге-даа дузалавас. Үште, башкылар база өг-бүлелерлиг, ажы-төлдүг болгай, олар база кичээлдерге белеткенер, дыштаныр ужуруг. Келир неделяда башкыларның чөвүлөп хуралына ол айтырыгны чугаалажыр бис.

Уруг хүннүн бирги чартында кичээлдээр, дүш соонда немелде өөредилгеже хаара туттунган турар ужуруг. Кажан 6 хонук кичээлдээр болза, аңаа кадыкшылы-даа, үези-даа, билии-даа чедишпейн баар. Ажы-төлдүн кадыын бодаал. Улуг кижиге 6 хонук ажылдап шыдаар? Кым 50 шактан хөй ажылдап шыдаарыл, уругнун чүгүн санап көрүңер даан. Бистин, улуг кижилерин, ажылчын неделязы улуг дизе 40 шак-тыр, а уругга 6 хонукка немей немелде өөредилгези-биле катый хаара 40 шактан канчап-даа көвүдөй бээр. Ынчангаш ажы-төлүвүске ынак болуп, оларның кадыын бодап, таарымчалыг байдалды тургузаал».

/ Мария СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

| АДА-ИЕЛЕРГЕ СУМЕ |

Бирги классчыга байырлал

Изиг чайның эрткени билдиртпейн, чаа өөредилге чылы чоокшулап, школаже сүрээденчиг белеткел эгелээр. Школачы ажы-төлдүг өг-бүлөгө сентябрь 1 — онзагай хүн. А бирги классче кирер уруглуг ада-иеге ол езулуг байырлал, дүвүрел база хөй-ле шүүдээшкыннер. Ол-ла хөй сүрээденчиг белеткел үезинде школа кирер урууңарны утпаңар. Ооң амыдыралына чаа өскерлиш-киннер эгелээр. Бирги класс баар уругга улуг сонугралдан аңгы-да, мурнунда билдинмес чүүлдер коргуушкунну оттурар. Өг-бүлөдө школачы акылары, угбалары бар болза, олардан эки үлегер-чижек ап, уруг школаже чиик хөөннүг кирер. А бир эвес, чаңгыс төл болза, ынчан ада-ие уругже улуг кичээнгеи үндүрзе чогуур.

Бо болуушкунга уругнун болгаш ада-иениң үзел-бодалы көңүс аңгы болур. Чамдык ада-иелер оларның төлү кымдан-даа дээр болур ужуруг деп бодап-биле уругга улуг негелде тургузар. Ол класзынга баштыңчы лидер болур туржук, уругга чаа байдалга чаңгыг алыры безин берге болгай. Ынчангаш школа барып эгелээр уругга чаа, танывазы долгандыр турар чүүлдерге чаңгыгарына эки хөөннү кирип, психологтук дузаны көргүзүп, эптиг байдалды тургузары чугула.

Уругга школага өөрениксээр күзелди оттуруп, ол ам школачы, харысалгалыг, корум-чурумнуг кижиге чүүлдү билдиндирер. Ооң ам сагыш амыр ойнап хүнээр чайы чок, тускай хүлээлгелиг өөреникчи. Ынчангаш уруун школачы амыдыралче кирир бетинде, чүглө өөренир идик-хевин, өөредилге номнары, херекселдери садарындан аңгыда, ону баш бурунгаар психологтук белеткээри ада-иениң бир сорулгазы болур ужуруг.

Школачы амыдырал дугайында уруг чүглө эки бодалдарлыг болурун чедип алза чогуур. Школа дугайында эмин эрттир шыңгы чугаалавайн, өөредилгиге, сонугуранчыг оюн хевирлиг аян-чорук чораан ыш-каш билдиндирер. Удавас өөренип эгелээр уругну чаа хүн чурумунга чаңгыктыраары — база бир кол сорулга. Школачы кижиниң амыдыралында чаа солун өскерилгелер болурун далаш чок, оожум, солун кылдыр тайылбырлап бээр.

Психологтук белеткелден аңгыда, өөредилге херекселдерин, идик-хевин садары ада-иеге база улуг харысалга.

Бир-ле дугаар садар херекселинер — портфель. Билдингир-ле, эң-не чаражын, өртээ чиигин алыксаар болгай силер. Акшаңар харамнанмай, эки, шынарлыг, эптиг болгаш быжыг портфель садары таарымчалыг. База бир чүүлдү сактып алыңар, уруг бир дугаар танывазы делегейге баар бол-

гай, ооң портфели бажыңын сагындырар эргим, чоок, төрөөн өнчүзү болур. Ынчангаш, баштайгы хүннерде уругнун портфелинче авазың чуррун азы бичии ойнаараагын суп калза эки.

Пенал чокка школачы бергедежир. Садыгларда ооң кандызын чок дээр. Бирги классчыга карандаштар, ручка, балааш ызыртыр резинниг пенал таарышпас. Ындыг пеналга кичээл соонда херекселдерин дедир чыырынга хөй үе үнер, азы болза портфелиниң иштинге төктүп, сыйлып азы чиде берип болур. Ынчангаш улуг эвес, бөдүүн, ээриптер аастыг азы аксын эки хааптар хаар-жакчыгаш пенал тааржыр.

Бирги классчыга шарик баштыг, тудар чери бизиргей резинниг ручка бижиригге эптиг боор. Бирги классчылар хөй-ле янзы-бүрү өңнерлиг ручкалар, карандаштар, балааштар күзээр. Оларның ол күзелин күүседирин кызыдыңар.

Өөредилге херекселдери садарда, ада-иелер, чок болза, эң-не чиик өртектиин бодаар, чүгө дизе чидирип, сыйып, борап алып, дөмей-ле катап садар дээш. Бир болза, бирги классчыга эң-не улуг өртектиг, эң-не дээрзезин садыксаар. Бо ийиниң ортузун шилизе чогуур. Чиик өртектиг кыдырааштар, шынары багай саазындан кылган болур, а улуг өртекти эмин эрттир ак, кылагар, өрзөл чырынга чылчырыктадыр. Ынчангаш база-ла шала каштагар ак саазының кыдырааштар алырын бодаңар.

Чаңгыс аай форма хеп садарда, ооң өртээнге улуг кичээнгеи сал-

байн, бичии кижиге чылыг үеде дерит-тирбес, кыжын чылыдар, синтетик эвес шынарлыг пөстен даараан хеп садып бээрин кызыдыңар. Уругнун кадыкшылы кол болгай.

Садыглаар мурнунда уруг-биле сумележип, садар-сатпас чүүлдерни дугуржуп алып. Ындыг эвес болза, садыгга могоаттыңан, кылыктанган урууңарның негелдезин садыгжыдан ыяткаш, күүседир апаар силер.

Бирги классчының байырлалы — эң-не уттундурбас хүн. Ону канчаар эрттирери өг-бүлениң байдалындан хамааржыр. Бо байырлал соонда бирги классчыга ажылчын хүннер эгелээр — кичээлдер, шүгүмчүлелдер, «ийилер», диктантылар. Эң-не кол чүүл — бирги классчы урууңар хөглүг болгаш байырланчыг хөөн-биле школаның эргинин арта бассын. Сентябрь 1-де ажылыңардан база өске чүүлдерден хосталып алгаш, боодал чечек туткаш, бирги классчыңарны чедип алгаш, школаже базыптыңар. Аргалыг-ла болза, бо хүнү өг-бүлөңер-биле эрттирерин кызыңар. Кол-ла чүүл — шупту байырланчыг хөөннүг болуру.

/ Арыны Алдынай АРАКЧАА белеткээн.

| МАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫ |

Муңчу малчын — Орлан

Кызыл кожуунуң Ээрбек сумузунуң бой-дустан-на чаялгасы — мал ораны. Маңаа мал-маган дыка өзүүчел. Амгы үеде Ээрбек сумузунуң девискээринде малчын 90 ажыг коданнар бар. Оларның аразында 10 хире коданнарда муңчу малчыннарның мал-маганы өзүп көвүдөп турар.

Орлан Сарыглар Ээрбектиң муңчу малчын-нарының бирээзи. Орлан эрге кара чажын-дан-на мал аразында өскөн оол. Ооң авазы Светлана Хүлеровна Сарыглар мал-маганын

чүгле чаңгыс боду азырап өстүрүп чораан. Школаны 2008 чылда Орлан дооскаш, авазында дузалажып, малчыннай берген. Орлан Борисович Ээрбектиң муңчу малчыннарының бирээзи. Ооң коданында 1 муң ажыг шээр мал, 100 ажыг чылгы, 60-70 ажыг мыйыстыг бода мал өзүп көвүдөп турар.

Мал ораны бо девискээрге малчыннарның саны-даа, оларның мал-маганы-даа улам көвүдээр, чүге дээрге олар четчир деп Ээрбек суму чагырыкчызы Сергей Арсарыг дыңнаткан. / "Шынның" корр.

| НААДЫМ СООНДА БОДАЛДАР |

Алдынын алгаш, аптаразын октап болбас

Бо чылын республиканың девискээринин хөй кезини каңдаашкынга таварышкан. Тынгарыкчы чаъс орайтады келген, барык малчыннар Наадымның шала бетинде. Барыын кожууннарның чамдызының ыяштарын курт чип каапкан. Адар-Төш артын ажарга-ла, куу-ла чүве. Чүгле харын өл-шыктыг, сугаттыг черлерден, хемнер шынааларындан сиген-ширбиил белеткеп ап болур. Элдептиг чүве — кат-тоорук бо чылын кайы-даа черлерде элбек үнгөн боор чүве-дир.

Мен бодаарымга, сиген-ширбиил белеткелиниң үезинде эргиниң арга-дуржулганынче эглип келири, шеф ажылын калбартыры чугула ышкаш. Эрги үеде хамык-ла чүүл багай турбаан. Өөредиге ап, үлегерлеп ап болгу дег чүүлдер база хөй.

Шаанда Кызылдың албан-организацияларын тодаргай бир малчын өг-бүлеге кожуу каар турган. Оларның мал-маганының кыш дургузунда чиир сигенин белеткээр даалганы тус-тузунда онаап каар. План, улуг-ла дизе, 10 тоннадан ашпас боор чүве. Биске — "Тываның аныяктары" солунуң редакциязының ажылдакчыларына "Шамбалыг" совхозтуң малчыны Василий Хүндүжүк деп кижиниң аалына сиген белеткээр онаалданы ВЛКСМ Тыва обкому онааган.

Василий Хүндүжүк деп малчын шефчилерин — эки турачы дузалакчыларын дыка-ла хүндүлээр, ажаап-

тежээр кижичи чораан. Үш хүн дургузунда ижер-чиер аш-чемивисти күжүр баш бурунгаар белеткеп алган болур. Чырык чок караңгы ээн кыштагга чыдып алгаш, сакманчылар казанаанга коргунчуг-чугаалашпышаан, үш хүннүң дургузунда элээн-не ажылдаан бис. Баштайгы хонуунда харын эът-кеш чуурлуп каар чораан, ооң соонда эдиге бээр-ле чоржук. Улуувус-ла Эртине Монгуш, Седип-оол Монгал олар чүве. Оон адакталдыр Арион Шаңнаа, Иван Херли ажилдап турдувус. Салдыгган планны күүседип турганы-выс ол ыйнаан, соң-даарта эвээш-биче шаңнал акшалар-даа ап турдувус-ла.

Сиген кезери амыр эвес херек. Кезилдениң арга-хоргалары чер-чер аайы-биле аңгы-аңгы боор, шалгыны, биригээр чугаалаарга, кадырыны таптаары, чидидери база тускай уран чүүл-дүр. Бистиң аравыстан Мөңгүн-Тайга чурттуг Иван Херли "чартыктаар" арганы ажыглап, хамыкты мурнап алгаш чоруй баар чүве. Кыштагның ол-бо талазының сигенин какталдыр кескен бис.

Кадыг ажыл кылып шыдавас херээжен чонувус редакцияның ажыл-херээн чогуруп, солун үндүрүп артып каар улус. А биске, эр хиндиктиг улуска, үш хүннүң күш-ажыл практиказы Кара далай эринге шөлээ-биле демей. Акша-көпөй-даа сүрүшпейн чораан бис, ыңдыг бодал-даа башка кирбес турган. Бээр болза — четтирер, бербес болза — чылдагаанның ыйнаан деп каар. Шак ыңчалдыр кижичи күш-ажылга дадыгар, эргежок

чугула дуржулга алып, чаа чүүлдерге өөренир боор чүве. Бодунуң ажылының түңнелдери дээш, малчынның мал-маганына сиген-ширбиил чедишкен ирги бе дээш кижичи сагышырап олурар апаар чораан.

Бо шагда ук арга-дуржулганы чоп эгидип болбазыл? Ажылчы чон көдээниң ишчилери-биле каттай деп чүүлдүң херек кырында бадыткалы ол ышкажыл. Бирээде, интернеттен дүшпес аныяктары-выс ажыл-ишке өөренип, күш-ажылга дадыгар болур.

Хамык-ла чүүлдер алдын-мөңгүнүң кылаңаажы-биле үнелеттинмес-тир ийин. Бети дизе, тыва эдилелдер, черлер аттарын аныяктары-выс, ажылдакчылары-выс билип алгайлар. Билбези, чаа черлер-даа көрүп, оларның төөгүзү, дагдыгган малчыннарының наамдары-биле-даа таныжып ап болгай. Ол база чугула билишкиннер-дир.

Ийде, ниитилелге ажык-дүжүүвүс оон көстүп келир. Аас-биле кончуг, а херек кырында чези-холазы доораан көстүп кээр кижилер күш-ажылдың үнезин, аагын ыңчан биле бээр. Тараа, эът, сүт, дүк кайыын кээрл, ол бүгү төнмезин дизе чүнү кылза экил дээрзин медейер бээрлер. Ол база хоомай эвес түңнел-дир.

Үште, күш-ажыл мөөңнекчи салдарлыг. Найыралчы хөөн бөгүн биске тоң чугула. Каш хүн дургузунда кады ажилдапканында, чанында эш-өөрүң чарылбас, каашпас өңүктөриң болур. Найыралчы эп-харылзаа деп чүве ол. Бо үеде ыңдыг хамаарылга биске чедишпейн турар. Ам кандыг ийик бис — кижичи бүрүзү бодунуң делегейинде аңгы-башкы-ланы берген чоруур, коллективчи хөөн чок, каш санныг эдержир эштерлиг боор. Аңаа бодаарга телефон адырылбас, чарылбас өңнүүвүс апарган. Ону кезээде суйбаан чоруур-ла болгай бис...

Көдээ ажыл-агый адырында бөгүгү байдалдарны черзилей көрүп олурарымга, мындыг бодалдар кижичи бажынга кирер-дир, эш-өөр. А силер чүү деп бодаар силер? / Артур ХЕРТЕК.

Шагаан-Арыгга Азия төвүнүн көшкүн чонунуң парыгын тудар

Келир чылын Шагаан-Арыг хоорайга чаа шөл — Азия төвүнүн көшкүн чонунуң парыгы туттунар. 2022 чылдың август 18 — 19 хүннеринде Тамбов хоорайга эрткен "Чуртталга хүрээли: бодунуң бажыңы" Бүгү-российжи шуулган үезинде биче хоорайларда база төөгүлүг суурларда таарымчалыг хоорай хүрээлини тургузар талазы-биле эки дирткен төлевилелдер мөөрейинге бо парктың төлевилели тиилээн. Шагаан-арыгжылар боттарының чогаадыкчы бодалын боттандырап кылдыр 70 млн рубльдин күрүне деткимчезин алып.

Төлевилелде айыттыганы езугаар, Шагаан-Арыгга Бай-Даг дааның эдээнде бо чылын туттунган "Хову дайынчызы" скульптурлуг композицияны долгандыр паркты чаагайжыды тудар. Паркче чырыкты шөйүп, оруктарын шывар, массалыг хемчеглер эрттирер чер, өг зоназы, бадылажылга езулалының шөлү база немежир. Оон аңгыда амфитеатр, уруглар ойнаар спортчу шөлдөр база ону каастаар.

Улуг-Хем кожуунуң кол архитектору Карина Комбуй төлевилелди чогааткан, «Авангард» КХН-ниң архитектору Алдынай Байкара дөзе-

вилелин шыйып чураан. Тыва Республиканың Тудуг яамызы мөөрейге киржир чагыгны кириген.

2022 чылдың төнчүзүнге чедир объектинин төлевилел-смета документациязын кылып, тудугжулар-биле керээни чарар.

Эрткен чылын Нижний Новгородка эрткен шак-ла ыңдыг мөөрейге Тываның төлевилели база тиилээнин сагындыраал. "Чурттаар чер болгаш хоорай хүрээли" национал төлевилелдин күрүне субсидиязының акшазы-биле бирги көжүп келген орус чонга паркты Туран хоорайда тудуп турар.

«Тываның командазы-2030» шуулган киржикчилерин шилээн

«Тываның командазы — 2030» республика лидерлеринин шуулганына киржир чагыглар хүлээп алышыккыны доозулган. Хемчегниң кол организатору ТР-ниң Аныяктар херектеринин талазы-биле агентилелдин дыңнатканы-биле алырга, эксперт комиссиязының сайгарылгазынче чүс хире анкета кирген.

Шуулган 14 — 35 харлыг аныяктарны чылдың-на хаара тудуп турарын сагындыраал. Бо чылын шуулганга киржир дизе, «Россияның аныяктары» автоматчыткан информастыг системага бүрүткеткеш, система ажылдакчызының хуу кабинетинде анкетаны долдурар ужурулуг. Анкетага профессионал болгаш хууда эки талаларын, мергежилинге чедишкенин, шуулганга чүү дээш киржип турарының дугайында солун чогаадыг-эссе-ни бижиир апаар. Оон аңгыда, шуулган үезинде кандыг айттырыгны шиитпирлексеп, чүнү сүмелексеп турарына беле-нин өскелер-биле үлежир.

Эксперт комиссиязы эң солун ажылдарны шилип, оларның авторлары-биле «Алдын-Булак» этнокультурлуг комплексе август 25-те ужуражып, дөрт хүн иштинде кады ажилдаарлар.

Бо шуулганда солун өөредилге программаларындан аңгыда, чедишкенин

сайгарлыкчылар, эксперттер, хөй-ниити ажилдакчылары, эрге-чагырганың база бизнестин төлээлери-биле онлайн-ужуражылгаларны эрттирип, социал болгаш бизнес төлевилелдерни камгалаары планнаттыг.

Шуулган үезинде төлевилелдер конвейерин тургузуп, «Тыва Республиканың социал идеялар банкызынче» каттыштырар.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Бай-Тайга кожуунда дышта-
нылганың «Кара-Хөл»
турисчи баазасы 2010 чыл-
дың июль 24-те байырлыг
байдалга ажыттыңан. Оон
бээр таптыг-ла 12 чыл болуп
турар. Дораан-на үле бүде
бээри берге херек, ылаңгыя
Кара-Хөл ышкаш чедери
берге, орук-чири хоомай
черге. Ынчалза-даа Москва
база чаңгыс хун туттунмаан
болдур ийин.

Шак-ла ыңдыг аттыг
хөл-биле атташ
турисчи бааза "Уб-
са-Нуур ыйгылаажы" күрүне
заповеднигиниң кластерлиг
участогунга хамааржыр.
"Кластер" деп сөс мөөңнелген,
чыылган деп утканы илередир
англи сөс-түр. Ол болза боду-
нун хуузуңда бот-тускайлаң
бүдүн-бүрүн чүүлдү илере-
дип турар чаңгыс аайлыг
бүдүштерниң каттыжыышкы-
ны-дыр. Аян-чорукчуларны,
дыштаныкчыларны, чурт
шинчээчилерин хандыар
акша-төгерики үстүнде адаа-
нывыс заповедник баазага
үндүрүп берип турар. Чогум
"турисчи" деп аттан-на хамык
чүүл билдингир ышкашыл. Ол
кадыын эмнедир аржаан-даа
эвес-тир, а аржаан сураглап
чоруурлар Бай-Тайганың Тээ-
лиден ынаар углай шыгаар
болза эки. Бай-Талдың ат-су-
раа алгаан Шивилиг, Шында-
зын аржааннары, Кызыл-Даг
сумузуңуң девискээринде Бел
аржаан дээш шинчилеттинген
болгаш шинчилеттинмээн ка-
дыкшыдылганың черлери-ле
хөй. А Кара-Хөлде аржаан-
сугларның эң билдингири
Туралыг аржааны ол. Чогум
кара-хөлчүлерниң бүдүү кирип
турары аржаан-суглары база
бар. А эң-не кол чүүл – кылаң
арыг агаар, чараш бойдус,
чурумалдыг, төөгүлүг чер-
лер. Арыг агаар, дагларның,
Алаш хемниң, хөлдүң энер-
гиязы кижиге күштү бээр,
чалыткадыр дээр. Ындыг
болуксазыңарза силерге дорт
орук – «Кара-Хөл» турисчи
лагери ол.

Чогум бо чайын Дус-Хөл-
ге-даа, "Шивилиг" аржаанын-
га-даа, «Кара-Хөл» турисчи
баазага-даа дыштанып чор-
дум. Акша-мөңгүнүң болзуң-
за, күзүн чериңге дыштанып
болур-ла апарган чорду. Чүгле
каая-даа баарыңга, акша-ла
акша херек. Че, ол-даа кан-
чаар, үениң шинчизи ыңдыг
чүве ыйнаан. Ооң орнунга
база катап Кара-Хөлче эглип
кээлиңер.

АМГЫ БАЙДАЛ

Бо эрткен 12 чылдың
дургузунда маңаа ажил-иш
бодунуң шаа-биле кылдынып
келген. Кышкы үениң пансио-
нат бажынын тудар чудуктар-
ны төп каан, чаа чунар-бажы
туттунган, база бир арыгла-
ныр черниң оңгарын казып
каан. Көскү суртаалдың
материалдарын хире-шаа-
биле аскан. Туристер дөрт
өрээлдиг бажыңнарда, ботта-
рының майгыннарыңа чурт-
тап болурлар. Ачы-дузаның
өртек-үнези сөөлгү чылдарда
өскерилбээн. Чедирип турары
ачы-дузаны-биле каттай өрээл-
ге чурттаарга, бир хонукта 500

Туризмни хөгжүдериниң бүгү-ле барымдаалары бар

рубль, турбаазаның девискээ-
ринге боттуң майгынын тип
алыр болзуңза, ол дээш 300
рубль төлээр сен.

Өртек-үнениң, ачы-дуза
чедирилгезиниң хевирлеринге
доктаап-даа канчаар, сөөлүн-
де барып, байдал черле
доктаап, чурумчуй бээр чүве
ыйнаан ол. А мен борта таар-
зынмай барган чүүлдерим
дугайында бижикседим.

Аржааннарда, ыдыктыг чер-
лерге-даа эң-не баштай кара-
ка илдигер чүве – чүзүн-баа-
зын өңнүг чаламалар, хей-аът
туктары болур. Аас-кежикти,
чедиишкннерни, чогумчалыг
амыдыралды, кадыкшылды,
узуң назынны кижиге бүрүзү
күзөп чоруур-ла болгай, ында
багай чүү боор. Ынчалза-даа
чаламалар, хей-аът туктарын
азарының хажыдып болбас
чурумнары чер-черлер аайы-
биле бир аай дөмей болур.
Кандыг-даа ыаш, оът-сиген
кижи ышкаш дириг бойдус-
тур. Ол база аарыыр эъттиг,
сүлдө-сүнезинниг болур. Бир
будукка чаламаларны чеш-
тинмес кылдыр баглап тура,
ам-даа өзер, чооннаар ышкаш
хилинчек чедирип тура-
рыңар ол болур. Ажыы-биле
чугаалаарга, ооң боскун дуй
бөөшкүннээни-биле дөмей.
Богдурткан будук удаваанда
кадып каар, улаштыр өзүм
албас. Мону утпазы чугула.

Маңаа дыштанып кээп

турар улустуң хөй кезии
Ак-Довурак, Кызыл-Мажа-
лык, Кызылдан келген боттуң
улузу болур, сөөлгү үеде
харын соңгаартан дышта-
ныкчылар арбын кээп турар
апарган. Оруктуң кадырыңга,
оңгул-чиңгилинге-даа чалын-
мас, машина-балгадын-даа
камналас. Орук-чирик орта
билбес кандай чолаачы болза,
хөлгезин чара төгүлдүр хал-
дып болур. Шиш хаялар, улуг
даштар хөлге чедир орукта
базым санай. А оон артык
байлак чүүлдер – базырык-
тар, көжээлер, тураскаалдыг
чурумалдыг черлер. Олар
база мында эвээш эвес. Совет
эртемденнерниң бир шагда
шинчилээни-биле алырга, ол
базырыктарның хөй нуруузу
үптеттинген болуп турар.
Ынчалза-даа кижиге-көжээл-
риниң чамдыызы артып калган.
Республиканың девискээ-
ринден дашкаар черлерден
моорлап келген аалчыларга
чүгле бойдус чурумалды эвес,
а тус черниң төөгүзүн, черлер
аттарын, ол аттарның кан-
чаар тывылганын, тус черниң
төөгүлүг, алдар-аттыг кижиле-
риниң дугайында баазаның
экскурсия эрттирикчилери
тайылбырлар болза, өскээр-
тен келгеннерге дыка сонур-
ганчыг болур ийик. Баазаның
удуртулгазының бажыңының
даштында аскан картадан
ында-мында черлер аттарын

каксы демдегеп каан чораан.
Сергей Шойгунуң адазының
чурттап чораан черин база.
Бир өске маны дашта маңаа
өрт өжүрүп тургаш, амы-ты-
нындан чарылган парашютчу-
ларның аттарын мөңгежидип
каан.

Чер-чурттуң төөгүзүн
кижилер тургузар дээр.
Кара-Хөлден үнген болгаш
Тываның төөгүзүңге балалбас
изин арттырып каан кижилер
эвээш эвес. Хөйге билдингир
чамдыктарын адаарга мын-
дыг. Биез шагда Кара-Хөлдүң
чагырыкчызы, ТАР Чазааның
бижээчизи, Моолга Тываның
онза болгаш бүрүн эргелиг
элчини Хертек Ананды, журна-
лист, чогаалчы, партия ажил-
дакчызы Күжүгет Шойгу, ооң
кады төрөөн дуңмазы, баштай-
гы тыва геолог эртемден Ка-
лин-оол Күжүгет, республика-
ның иштиги херектер сайыды
чораан генерал Владимир
Кара-Сал (алызындан алырга,
Хомушку кижиге болгай), "Тыва-
ның авиашугумнары" АН-ның
чиңгине директору чораан
Сергей Күжүгет, "Алаш хемим",
"Балгазынның кежээлери"
ырыларның сөзүн бижээн
шүлүкчү Виктор Сагаан-оол,
сураглыг артистер Лүндүп
Солун-оол, Шириин-оол Хер-
тек олар база бо чер чурттуг.
Оларның намдары Тываның
төөгүзүнүң каашпас кезээ
ышкашыл.

ЧЕРЛЕР АТТАРЫ

Черлер аттарын шын
тайылбырларга күзөңгич.
Ынчанмас болза, анык-
өскенивис шала өскээр бар
чыдыр ышкаш. Кара-Хөлде
Кула-Аскыр деп чер бар.
Авамның чугаазындан алырга,
шаанда одуругдан аңдарыл-
гаш, кула аскыр сугга дүжүп
өлгөн дээр. Ол-ла олчаан ук
черни ынчаар адай берген
чүве-дир. Бо шагның уруг-
лары ону Куласкыр дижи
турар, кызырлы берген чаңгыс
үжүктен сөстүң утказы хажый
бээр эвес-тир бе? Арт-Дашты
Арташ деп адаар апарган.
Чолалыг, Арамайлыг арттары-
ның, Делег-Хөл, Көдүрер-Даш,
Көжээлиг-Хову деп черлерниң
аттары база бир-ле уткалыг
дээрзи билдингир. "Кара-Хөл"
колхозка директорлап чораан
Кошкар-оол дарга-даа дижик,
база төөгүжүн кижиге-дир.
Кошкар-оол көвүрүглериниң

арткан орну ыңдыг кижиге
чораанын херечилеп арткан.
Эрги үеде ротация өзүгаар
дарга-бошкаларны өске
черлерге ажилдадыр чаңчыл
турган. Кошкар-оол дарга
база ол орукту оюп эртпээн.
Кара-Хөлдүң хөгжүлдезинге
дыка хөй чүүлдерни кылып
каан дарга-дыр.

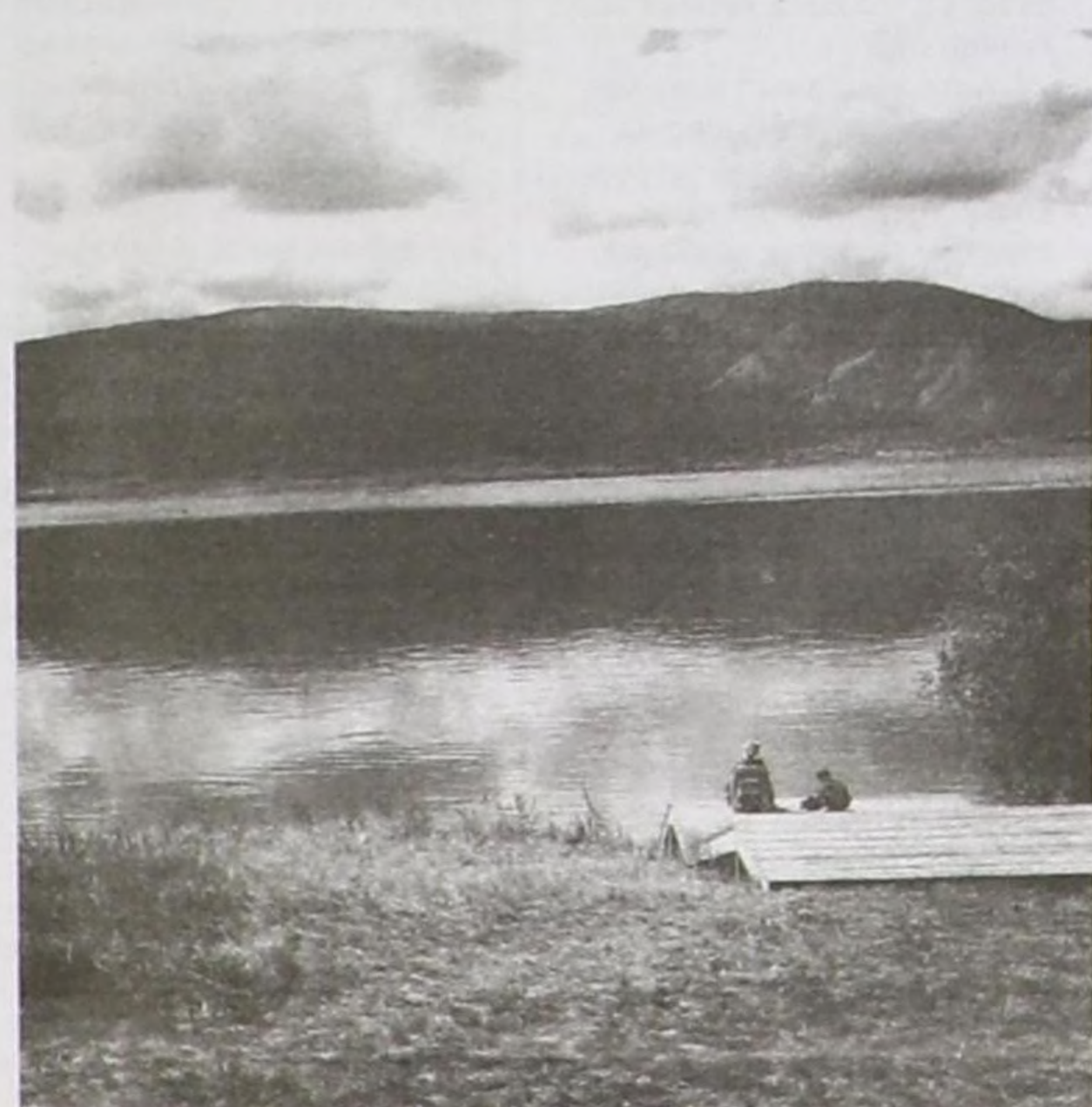
Шаанда Балган Леңчае-
вич Күжүгет төөгүнү, черлер
аттарын хөлчөк эки билер
кижи ийин. Эртемденивис,
чогаалчывыс Монгуш Ке-
нин-Лопсан анаа эвес ону
тегерип турган болбазыкпе.
Төөгүнү эки билер хоочунна-
рывыс аравыста ам-даа бар
чорда, ону ажыглаар болза
эки-дир ийин.

Кара-Хөлден суурнуң
үстүнде Берт-Боом деп чер
бар. Ында дагың хаязының
адаандан үнүп чыдар кара
суг бар. Аргыжылга айтыры
берге үеде ол чоок-кавының
аалдарындан үнген иштиг
херээжен кижиге суурнуң учас-
ток эмнелгезинче аъттыг кел
чорааш (оозун бодарга, ын-
дыг кончуг ырак эвес үе хире),
орук ара Берт-Боомга чи-
гепкен дээр чүве. Удаваанда
чигеп, хоргастанып хонган
чериниң хая-дажының адаан-
дан кара суг агып үнген дээр.
Улус-чоннуң чугаазы-дыр
ийин. Ам ол чер чаламалар
чаларадыр ыдыктыг чер апар-
ган. Кара сугнуң унун дургаар
херимнеп каан чоржук. Чүгле
тайылбырлыг самбыра чок,
ол чер эрткен-дүшкен аян-чо-
рукчуларның чурукка тыртты-
рарыңга ынак чери апарган
чораан. Бо чайын чорумда ооң
суу кадып калган чорду. Чүнү
ол оштап турар ирги?

Ийи чыл бурунгаар чорааш,
орук дургаар октапкан боктуң
хөйүн кайгаан кижиге мен. Бо
чылын барыктыг чорду. Ол
хире чараш бойдусту, төөгүлүг
черлерни бокталдырып алыр-
га кайыын болуруп, оон-моон
келген аалчылар кайгаай-ла.
Ол дээрже Кара-Хөл суурнуң
чагырга чериниң кичээңгей
салыр айтырылгынының
бирээзи-дир ийин. Турисчи
баазаның база. Ында калган
Күдөрек Сырга башкының уруу
Алена Маңган-ооловна хамык
чүүлдү башкарып турар. Чо-
нунга хүндүлээчел, кызымак,
ажылгыр, тывынгыр-ла кижиге
болгай, ол бир-ле аргазын
тып эккээри чугаажок. Черле
ынчаш, суурнуң чагырга чери
биле турбаазаның удуртул-
газы бир баг болуп алгаш
ажылдаар болза, туризм
айтыры маңаа шийтпирлет-
тинип болур.

Машина-биле Кызылдан
Кара-Хөл турбаазаныңа
чедир 400 ажыг километр.
Ындыг ырак черже Кызылдан,
соңгаартан аян-чорукчуларны
элзедир дизе, орук кыдының
инфраструктуразын, оруктар-
ны чаагайжыдары, баазага
чурумну тудары күзөңгич.
Безин чадаарда бензин кудар
чер Кара-Хөлде чок болгай,
суурнуң улузу Ак-Довурактан
бензинни артыкшылдыг кут-
тунуп алыр. Мындыг чергелиг
четпестерни шийтпирлеп шы-
даптар болза, туризм бо черге
сайзыраар.

/ А. ХЕРТЕК.

ТЫВА САЙГАРЛЫКЧЫЛАР

Девискээр шимелдези

Тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң аразында тыва национал дериг-херекселдер, идик-хеп, суй-белектер кылып турар сайгарлыкчыларның кылган ажилдары кезээде хергелдиг болуру билдингир. Республикада туризми сайзырадыр улуг сорулга салдынган болганда, ол бүгүнү кылып, бүдүрүп турар сайгарлыкчылар хөй болуру чугула. Ындыг-даа болза национал темадан аңгыда, өске угланышкынныг ажилдап турар сайгарлыкчылар эвээш эвес. Оларның кылып, бүдүрүп турар ажилдары чонга дөмей-ле хергелдиг дээрзин бирги республика чергелиг "Ус-куш" делгелге-ярмаркага киржи келген сайгарлыкчыларның делгээн ажилдары бадыткап турган.

База бир солун угланышкын-биле ажилдап турар сайгарлыкчыларның бирээзи Рада Ширинен. Ол уруглар садтары, садыг-саарылга төптери, кафе, уругларга көрдүнгөн шөлчүгештер дээш анаа бажыңарның-даа девискээриниң ишти-даштынга янзы-бүрү

каасталгалыг шимелде кылып биче сайгарлыкчы херээн ажыдып алган. Болган республика чергелиг делгелге бир дугаар киржи чедип кээрге, оң чижек кылдыр салып көргүскен ажилын улус дыка сонугаар болган.

— Бис өг-бүлевис-биле чоокта чаа ажилдап эгелээн бис. Ажылывыс утказы — девискээр шимелдези, чоннуң кичээнге-йин хаара тудар тускай каасталгазы азы рекламасы-даа бооп болур чүүлдерни кылып турар бис. Ол дээрге аңгы-аңгы хемчээлдиг аң-мең дүрзүлери, чөмненир черлерге улуг хемчээлдиг пирожное, мороженое дээш өске-даа чүүлдерниң хевирлерин болгаш чүгле сөзүглелдер-даа бооп болур. Кол ажыглап турар материалдарывыска чук көвүүнден кылган чиик материал (пенополистирол) болгаш стеклопластик хамааржыр. Ону соңгаартан аңгы чагыдып ап турар бис. Бо ажилды эгелээрде, элээн улуг хемчээлдиг акша-түннү үндүргеш, чаа-ла ажилдап эгелээн-нвис бо. Амдызында тускай мастерская чок, ындыг-даа болза боттарывыс бажыңывыс девискээринде кылып тур бис. Ийи уруглар садындан чагылар кирди. Ол ышкаш уруг-да-

рының төрүттүнгөн хүнүнде онзагай шимелдени база чагыкчылар кирип эгелей берген. Мындыг делгелгелерге киржи-даа көрбээн болгаш, кандыг эвес дээш, ажилдары-высты салып, делгээривиске, улус дораан сонугаар, чагыларны удаа-дараа кирип эгелээнге өөрүвес аргавыс чок.

Биче бизнестин чаа эгелеп алган сайгарлыкчыларның делгелгеге салган ажилдары, шынап-ла, хөй кижиниң кичээнге-йин хаара тудар турарын бо-даарга, оларның кылып турар ажылы чонга ажыктыг дээрзи илдең. Чагылар кылдырар күзелдиг улус бо сайгарлыкчыларны тып алыры белен. Социал четкилерде "selena dekor_17" дээш диледиптерге, ында бүгү ажилдарын салып эгелээн.

Амдызында кандыг-даа күрүне деткимчези ап көрбээн-даа болза, биче бизнестин деткир аңгы-аңгы программалар бар дээрзин эгелеп чоруур сайгарлыкчылар делгелгеге киришкеш, билип алганнар. Олар удавас ажылының хемчээлин калбартып, күженишкенин ажилдаар сорулганы салып турар.

Чуруктар авторнуу

Пор саваларда тыва кыс

Өскелерге дөмейлешпес ажилды чорудуп турар тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң бирээзи Херел Владимировна Лутошкина. Ол пордан (керамика) кылыглар кылып чурукчу.

Бодунуң университет дооскан эртемниң аайы-биле 2019 чылдан тура пордан кылыглары — аяк-сава, суй-белектер болгаш янзы-бүрү амыдыралга ажыктыг үүрмек херекселдерни боду холу-биле тудуп, кылып эгелээн. Керамикадан кылыгларының бир онзагай чүүлү чүл дээрге, шупту тыва национал утка-шынарлыг. Чижээ, чечек сугар савада кончуг чараш тыва хеп кедип алган, чоон кара чажын өрээш, мурнунче салып бадырыпкан тыва кыстың дүрзү-хевирин кириген. Ону көөрге, сактырга-ла чараш кыс чечектер тудуп алган ышкаш сагындырар.

— Амы-хууда дериг-херексел садып алгаш, ажилдарны кылып турар мен. Оларымны чогуу улус сонугаар, чарашынар-даа болза, садып алыкчыларны дыка хөй деп чугаалап шыдавас мен. Керамикадан ажилдың үненин шынап-ла билир улус каш-даа акша-биле алгаш баар. А чамдыктары, өртээн айтырыпкаш, салып каар боор чорду. Чүге өртээ аар болуп турар дизе, кылыры берге, материалды

үне халааш, садыгдан садып албас, тускай чагыдар, белен тывылбас болур. Амдызында социал четкилерде ажилдарымны салып турар мен. Тускай садыг ажыдып алыр күзел бар, амдызында арай эрте болуп тур. Чогуу мынчага чедир күрүне деткимчезин ап көрбээн мен, ол дугайында боданып тур мен — деп, керамист-чурукчу чугаалады.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Сайгарлыкчының кичээнге-йинге!

500 муң рубльга чедир грантыже билдиришкенин хулээп алышыкыны эгелээн. Аңаа социал угланышкынныг сайгарлыкчы аныктар (25 харга чедир) киржи болур.

Грант деткимчезин хууда сайгарлыкчылар, "социал сайгарлыкчы" эргелиг 25 харга чедир биче бизнестин чорудуп турар удуртукчулар ап болур.

Эң-не кол негелдези — чорудуп турар бизнестин Тыва Республикада бүрүткеттинген болур ужурлуг. Ол ышкаш "Сайгарлыкчының школазы" курстарны эрткен турар ужурлуг.

Билдиришкенин 2022 чылдың август 22-ден сентябрь 21-ге чедир хулээр.

• Чаңгыс грант алыкчызынга деткимчениң эң улуг хемчээли 500 муң рубльдан

ашпас ужурлуг. Эң биче хемчээли 100 муң рубльдан эвээжевес.

• Деткимчеге алган грант ашказы-биле төлөвилелин боттандырынга көрдүнгөн оран-саваның септелгезинче, арендазынче чарыдап болур. Ол ышкаш бизнестинге чугула дериг-херексел садып алыр, чарыгдалдыг кезээн дуглаары дээш төлөвилелге хамаарылгалыг чарыгдалдарны чорудуп болур.

• Грант акшазын алырда сайгарлыкчы кижини төлөвилелге көрдүнгөн түннүң 25 хуузу хандыраар ужурлуг.

• Грантыга киржирде өске кандыг негелделер барын, кандыг документилен чыыры дээш өске-даа медээлерни Тываның Экономика яамызының сайтындан көрүп ап болур.

/ Арынны К.МОНГУШ белеткээн,

БИИ-ХЕМ КОЖУУН-90

Туран хоорайның хүндүлүг хамаатызы

2022 чылда Би-Хем ко-жуунун 90 чыл оюн ооң хөй национал чурттакчы чону демдегеп эрттирип турар. Би-Хем кожуун Манчы Кы-дат империязының үезинде Даа-Ван, Тыва Арат Респу-блика үезинде Маады, Өөк аттарлыг турган. Тыва Арат Республиканың сайыттар чөвүлелиниң 1932 чылдың июль айның 16-да доктаа-лы-биле Би-Хем кожуун деп эде адаан. Ынчангаш Би-Хем кожуунун тургус-тунган хүнүн 1932 чылдың июль 16 кылдыр албан ёзуу-биле хүлээп алган, ол хүнде демдегеп эрттирип турар апарган.

Би-Хем амгы үеде республиканың бедик социал-экономиктиг деңгээлдег кожууннарының бирээзи. Ооң сайзыралыга боттарының көскү үлүг-хуузу кириген кижилерниң аттарын би-хемчилер бо юбилей-лиг чылда сактып турарлар. Оларның бирээзи Михаил Конолович Дамчай. 1965 – 1986 чылдарда Би-Хем районнуң күүседикчи комитетиниң даргазы албан-дужалга ажилдап чораан. Ол үеде Би-Хемниң социал-экономи-тиг сайзыралы элээн экижээн. Аңаа бадыйкал – 1986 чылда ССРЭ-ниң көдээ районнары-ның аразына күш-ажылчы социалистиг чарышка тиелек-чилерниң санынче Би-Хем районнуң киргени. База бир чижек, 1980 чылдарның ортаа үезинде кожуунун малының саны 1 миллион чоокшулап, одар-белчиир чедишпестей берген чылдагаан-биле

районга малдың баш санын өйлөп азырап өстүрер ужурга таварышкан.

Би-Хем кожуунун Баян-Кол сумузуун Куйлуг-Чарык деп чер чурттуг малчын араттар Коң-оол Оюн биле Самбыга Кыргыстың өг-бүлө-зинге 1926 чылда оол төрүт-түнгөн. Ону Дамчай-Кенден деп ат-биле адап каан. Бир эвес төрөл аймааның болгаш адазының адын бижип, оолдун документишин шын кылган болза, ооң ат-сывы Дам-чай-Кенден Коң-оолович Оюн кылдыр бижиттинген болгу дег. Ынчалза-даа документ ёзугаар ооң ат-сывы Михаил Конолович Дамчай.

Тывага совет эрге-чагыр-ганы доктаадырынга Дам-чай-Кенденниң ачазы идеп-кейлиг киржи, партизаннап чораан, 1921 чылда Таңдының Суг-Бажы деп черге Тыва Арат Республиканың тургузукчу хуралының киржикчизи. Совет эрге-чагырга быжыгып, 1930 чылдарның ийги чартыын-да Тыва Арат Республикага политиктиг репрессиялар эгелээрге, Коң-оол Оюн арбан даргазы албан-дужалдан боду халажып үнүп, огу Дамчай-Кенденни школага өөрөтпейн чораан. Чүге дээрге огуның авазы Самбыга Баян-Кол кыргыстарының нояны Кыргыс Комбужаптың уруунун уруу болганы Коң-оол Оюну политиктиг репрессияга таварыштырып болур турган. Ооң репрессиядан чайлай бер-гениниң чылдагааннарының бирээзи Салчак Тока-биле хууда таныш-көрүш болганы деп бадыйкаттынмаан төөгү медээлери бар.

Дамчай-Кенденниң хууда салым-хуузу черле берге оол болган. Ооң авазы Самбы-га Бадыраевна, огу бичи чорда-ла, чок апарган. Мөзү-бүдүжү төрүмелден шы-дамык болгаш, бергелерни оол шыдажып эрткен. Ачазы школага өөрөтпеске-даа, сонугарак оол "кызыл-өг" деп үжүк-бижик бөлгүмүңге бижи-п, номчуп өөренип алган. Дам-чай-Кенденге, ооң төрөлдери оолдарга школага өөренирин хоруп каан турган. Документ ёзугаар Михаил Дамчай апарган Дамчай-Кенден

аажы-чаңы шиитпирлиг аныяк эр, Ада-чурттуң Улуг дайы-нының үезинде Туранның 2 дугаар школазының директору Константин Болчаевич Бал-чий-оолдун ачызында ол шко-лаже өөренип кирер аргалыг болган. Чеди чыл школазын оол тергип өөрөдиге-биле дооскан. Ол боду болгаш ооң эштери Юрий Седенболович Доржу, Алексей Чонаевич Дырты-оол, Дажы-Дондуп Шөжүлбеевич Байкара дээш өскелер-даа оларны Туранның 2 дугаар школазынга өөрөдип кирип алганы дээш, Констан-тин Болчаевич Балчий-оолга өөрүп четтиргенин кезээде илередип чорааннар. Михаил Дамчай Кызылдың өөрөдиге комбинатынга башкы эртемни чедип алгаш, Баян-Кол бол-гаш Ленинка суурларның эге школаларына, Туранның 2 дугаар школазынга башкылап ажилдап чораан.

1954 чылда СЭКП ке-жигүнүңге кирген. Би-Хем районнуң Ленинка суурда "Кызыл сылдыс", Чербиде "СЭКП-ниң XX съездизи" кол-хозтарның партия эге органи-зацияларының секретарына, СЭКП-ниң Би-Хем райко-мунга ажилдаан. 1965 чылда Би-Хем районнуң күүседикчи

комитетиниң даргазынга то-муйлаткан.

Михаил Конолович бодам-чалыг угаан-сегзэнниг, кан-дыг-даа ажилга кончуг шың-гы хамаарылгалыг болгаш, чедишкениг удуртукчу чо-раан. "Районнуң малчыннары-ның ат-сывын шуптузун билер болгаш, оларның кайызы-ның уруг-дарыы интернатка кирбейн барганын дораан-на эскерип каар – деп, Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, Туранның 2 дугаар школазының дирек-торунга ажилдап чораан Зоя Оюновна Белек-оол сактып бижээн. – Ынчангаш интер-натка чурттап өөренир уруг-дарыгның даңызын кончуг кичээнгейлиг тургузуп турган бис. Кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга дыка-ла кичээнгейлиг дарга чүве. Удур-тукчу ажилдың хөй ажыктыг чүүлдерин Михаил Конолови-чиден билип алган мен".

Өөнүң ишти башкы эр-тем-билиглиг Анна Манчын-овна-биле дөрт ажы-төлүн төлөтпиг кижилер кылдыр азырап өстүргөн. Ажы-төлү шупту ада-иезиниң изин истеп, башкылар болганнар. Оларның уругларының ара-зындан эртемденер база үн-

ген. Чижээлээрге, уруу Ольга Михайловнаның уруу Татьяна Уйнуковна бойдус эртемнери-ниң доктору, амгы үеде Герма-нияның Тюбинген хоорайның медицина университетинде ажилдап чоруур.

Би-Хем районнуң күүсе-дикчи комитетиниң даргазын-га 22 чыл дургузунда чедиш-кинниг ажилдаш, районнуң социал-экономиктиг хөгжүл-дезинге көскү үлүүн киригени дээш, Михаил Конолович Дам-чай «Октябрь революциязы», «Хүндүлелдин демдээ», «Тыва Республиканың орде-ни», «Улустарның найыралы» орденер болгаш хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан. Оларның аразында эң-не үнелиг шаңнал – Туран хо-орайның Хүндүлүг хамаатызы деп ат. Бо бедик атты Михаил Коноловиче Би-Хемниң төвү Туран хоорайның 100 чыл юбилейиниң үезинде тывыскан. Би-Хемниң сайзы-ралына бодунун улуг үлүүн кириген Михаил Конолович Дамчайның амгы ук-салгалы өгбө адазының ажил-херзэн уламчылап, төрзэн кожуу-нунун бурунгаар хөгжүлдээ дээш кызымак ажилдап, чурт-тап чоруурлар.

/ Шаңгыр-оол МОНГУШ.

| АРАГАНЫ ЧАЖЫРЫП САДАРЫН ЧОК КЫЛЫР |

Истелгени ханыладыр чорудар

Аар кем-херек үүлгедииш-киннериниң хөй кезин ха-маатылар эзирек үүлгедип турарлар. Аңаа салдарлыг болган багай чылдагааннар-ның бирээзи – арага ай-маан чажырып садып турар кижилерде.

Араганы республи-каже чажыды-биле кирип сөөртүп, чажы-рып садар чорукту чок кылыр талазы-биле хемчеглерни

Тыва Республиканың проку-ратура болгаш хоойлу-дүрүм камгалагының органнары кады чорудуп турар. Ооң түң-нелинде чүгле 2022 чылдың баштайгы 6 айларында аар кем-херектерни эзирек үүл-гедир чоруктар 5 хууга кызы-рылган.

Тыва биле Хакасияның ийи чурттакчылары 2021 чылда хөй хемчээлдиг арага аймаа садып алгаш, респу-бликаже чажыды-биле кирип

сөөртүп, Кызыл хоорайда бот-тарының гаражтарына бол-гаш машиналарына шыжап турганнар. Оларның арага-да-ры чажырып садар үүлгедииш-ишки херектер албанының ажилдакчылары илередип тыпкаш, садыг марказы чок 1 муң ажыг шилдерде, 314 канистрлерде ниити хемчээли 1,7 муң литр эзиртир суксун аймаан хураап алган.

Тыва биле Хакасия ийи кожа девискээрлерниң бо

чурттакчыларына хамаа-рыштыр истелге херзэн дооскан. Сүлчээлжип алгаш, араганы улуг хемчээлге са-дып турганына буруудаткан хамаатыларга хамаарыштыр истелге херзэниң материалда-рын республиканың прокура-туразы сайгарып көрүп, бады-лааш, ону судче дамчыткан.

Араганы чажырып садар чорук-биле демиселди улам күштелдирер дээш, араганы чажырып сатканының ур-жуктарын ханыладыр истээр сорулганы республиканың прокуратуразы истелге орган-нарының мурнунга тургускан. Бир эвес аар кем-херек үүл-

гедиин эзирек кижилер үүлгеткен болза, ол кижилер араганы каяа ишкенин, ол араганы кайын садып алганын истеп тода-радыр. Араганы чажырып садып турар черден азы кижилерден садып алганы билди-нер болза, араганы чажырып саткан хамаатыларга хамаа-рыштыр истелге херзэн аңгы оттурар.

/ Игорь ОЮН,
Тыва Республиканың
прокурорунун массалыг ин-формация чепсектери бол-гаш хөй-ниити-биле кады ажилдажылга талазы-биле улуг дузалакчызы.

Калин-оол Сереевич КҮЖҮГЕТ – Тываның төлөптүг оглу

Тываның эң баштайгы геолог эртемдени, геология-минералогия эртемнеринин кандидаты, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы Калин-оол Сереевич Күжүгеттин амыдыралының күш-ажылының хөй талалыг адырының бирээзинге геология база бойдус байлаан хамаарыштырып болур. Аңаа ооң үлетпүржү геология ажылы, эртем талазы-биле шинчилээшкinner, хөй талалыг организастыг ажил-чорудулгалары, ортумак болгаш тускай профессионал өөредилге, күрүнө чергелиг ажил-херээ, ниитилелде киржилгезин онзалап болур. Чадаана ортумак школазын мөңгүн медаль-биле, улаштыр Москваның дээди өөредилге черин тус-тузунда чедишкinnerни доозуп, улаштыр Ленинград хоорайга эртем адын камгалаан чайынналчак чедишкinnerни дээш ол бүгү чүүл ооң эртем-билигге сундулуун, амыдыралга быыг туруштуун бадыткап турар.

Ол 1959 – 61 чылдарда Москваның геология хайгылының институтунуң улуг курузунга өөренип тургаш-ла, геология талазы-биле Тываның девискээринге чоруткан чайгы экспедицияга коллекторлап ажилдап турган. Дээди өөредилге черин чедишкinnerни дооскан соонда, Тываның геология хайгыл экспедициязынга геолог болуп ажилдай берген. Удабайн ол Ленинград хоорайның Даг уургайының институтунуң аспирантызы болуп, төрөзүн чуртунуң казымал байлактарын эртем ёзуу-биле өөренип, 1967 чылда Тываның асбестер талазы-биле темага диссертацияны чедишкinnerни камгалаан. Оон эгелээш, ол даг рудазының баштайгы комбинаттарын тургузар, ону эртемге үндезилеп бадыткаар, Ак-Довурактын асбест, Хову-Аксының кобальт, Терлиг-Хаяның мөңгүн-суу, Чадаананың хөмүр уургайы болгаш Тываның өске-даа даг уургайларының үлетпүрлерин шинчилээр геологтук албанын тургузар ажилдарны идеп-кейли-биле чорудуп эгелээн. Аспирантурага өөренип тургаш, Тываның геологтук хайгыл экспедицияларын уламчылап, Тываның казымал байлактарының шыгжамырларын баш бурунгаар тодарадыр, ооң келир үеде чедимчезин шинчилээр ажилдарга киржип турган.

1968 чылдан эгелеп Калин-оол Сереевичинин амыдыралының оруу өөредилге адыры, организатор, башкылашкын ажылының угланган. Ол Кызыл хоорайның политехниктиг (амгы үеде транспорт) техникумун директорлап, республиканың ховар мергежилдиг специалистерин белеткээр ажилды чедишкinnerни организастап турган. Техниктиг мергежилдиң тускай эртемниглерин белеткээр салбырны үндезилеп тургуспушаан, үлетпүрлүг ажил-агыйларга электри дериг-херекселдерин кожар, даг уургайының, геология, топография ажилдакчыларын белеткеп доостурган. Амгы үеде Тываның техниктер, инженерлерин хөй кези ук техникумунуң доозукчулары болбушаан, республикадан дашкаар Совет Эвилели, амгы Россияның девискээрлеринде чедишкinnerни ажилдап, улуг-улуг бүдүрүлгелерни удуртуп, шылгараңгай күш-ажылы дээш күрүнениң бедик шаңнал-макталдарына, орден-медальдарга төлөптүг болуп чорууру дээрге К.С. Күжүгеттин кириген ачы-хавыязының бадыткалы болур.

Калин-оол Сереевичинин амыдыралының 40 ажыг чылдары тыва акаде-

миктиг эртемге, ооң сайзыралына бараан болган эгээртинмес үлүг-хуузу, алдар-хавыязын маңаа долузу-биле үнелеп, түңнээри болдунмас.

1969 чылда Калин-оол Сереевич Сибириниң үлетпүржү күштериниң сайзыралының дугайында бир конференцияга илеткел кылып тургаш: “Казымал байлактын чиг эдин эртемге үндезилеп өөренир, ону бүгү талалыг шинчилээр, үлетпүрлүг ажилдарны чаңгыс аайжы-дар, системалыг боттандырап чорукту, республиканың казымал байлаан комплекстиг ажыглаар айтырыгны тускай өөренип, практика кырында боттандырап чугула болуп турар. Тываның байдалына хамаарыштыр ук айтырыгны шийтирлээринге эртем-шинчилел институтунуң тускай лабораториязын тургузар азы ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының институттарының девискээр аайы-биле салбыры турары кончук күзенчиг” – деп онзалап демдегледип турган. Ол чугаа соонда, эртемниң чаа оруун изээри-биле, 1975 чылда шак ындыг албан чери болуп Тываның баштайгы академиктиг эртем төвү тургустунганы чаагай чорук болган.

Калин-оол Сереевич 1975 чылдан эгелеп, ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Экономика болгаш үлетпүр бүдүрүлгени организастаар институтунуң Тывада экономиктиг лабораториязының улуг эртем ажилдакчызы болуп ажилдай берген. 1979 чылда ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Геология болгаш геофизика институту Геологтук лабораторияны тургускан болгаш ук лабораторияны Калин-оол Сереевич удурту берген. Ооң билдиги удуртулганы-биле лабораторияның ажилдакчылары амыдыралга эң-не ажыктыг, эртемге кончук чугула 1:500 000 масштабтыг Тыва АССР-ниң Минерагенниг картазын тургузуп, “Тываның рудалар формациязы” деп монографияны, өске-даа эртем ажилдарын бижип парлатканнар. Калин-оол Сереевичинин эртемге бедик мергежилди, удуртуп, организастаар ажилдарга байлак арга-дуржулганы эртем талазынга бедик мергежилдиг кадрларны белеткээр, оларны быжыглаар, эртем-шинчилел материалдарын, ооң техниктиг баазанын тургузарына, чамдык казымал байлактарны шинчилээр, геологтук ажил-чорудулгага хамаарышкан эртемге үндезилеттинген үнелиг санал-оналдарны бээринге улуг дузазын көргүзүп келген. Калин-оол Сереевичинин киржилгелиг геолог-металлогтук шинчилээшкinnerниң түңнелдери ук лабораторияның ажилдакчыларының доктор болгаш кандидат эртем чадаларын чедип алып кол үндезини болбушаан, аныяк эртем ажилдакчыларына улуг идигни ам-даа берип турар. 1986 чылда Экономика болгаш Геологтук лабораторияның баазына ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тываның комплекстиг салбыры тургустунуп, Калин-оол Сереевич директорнуң эртем талазы-биле оралакчызы база магматизм лабораториязының эргелекчизи болуп ажилдай берген. Ооң удуртулганының адаанга үнелиг металлдарның геохимиязы болгаш минералогиязы, ооң иштинде “Комплексная оценка рудоносности гипербазитов Восточной Тувы”, “Самородные металлы в базит-гипербазитах Тувы” деп аттыг эртем ажилдары бижиттинген.

Калин-оол Сереевич 1997 чылда Тыва Республиканың бойдус курлавырлар сайыдынга томуйлаткан. Ооң удуртуп турган албан черин геология, суг, арга-арыг, бойдус камгалалы база күрүнө хыналдазының албан черле-

ри-биле каттыштырган. Ук харысалгалыг, бедик албан-дужаалга Калин-оол Сереевичинин эртем-били, арга-дуржулганы, алдар-ады кончук чугула негеттинип турганы чугаажок.

2002 чылда Калин-оол Сереевич хар-назынының аайы-биле күрүнө ажылындан бодунуң төрөзүн эртем институтунче эглип келген. Ол-ла чылын «Центр мониторинга эндогенных источников чрезвычайных ситуаций при КНИИГМСа и ТувикОПР СО РАН» деп төптү тургузуп, удурту берген. Ооң тускай эртемниглер аразында бедик ат-алдары сейсмологтук шинчилелдериниң материалдыг баазанын делгемчидеринге улуг идиглиг болган. “Кызыл”, “Шагонар”, “Хову-Аксы”, “Сарыг-Сеп” деп аттарлыг сейсмостанцияларның дамчыдып турар көргүзүлгери-биле Тываның болгаш кожа регионнарының чер адаанда шимчээшкinnerин хайгаарап турар. Оон аңгыда, Калин-оол Сереевич “Сейсмическая безопасность Республики Тыва. Повышение сейсмостойчивости жилых домов и объектов жизнеобеспечения на 2009 – 2013 гг” деп программаны тургускан. Ында Кызыл хоорайның болгаш ооң чоогунда девискээрлерниң микросейсмиктиг хуваалдазының дугайында материалдар кирген. Ол республиканың девискээрин, чериниң каадының тургузуунуң онзагайларының дугайында чаа шынарлыг билгилер алыры-биле магнитотеллуриктиг зондирование аргасы-биле чорудуп турган геофизиктиг ажилдарны удуртуп турган. Ооң-биле чергелештир

Россияның ЭА-ның Сибирьде салбыры Тываның бойдус курлавырын комплекстиг шингээдириниң институтунга Калин-оол Сереевич башкарыкчы эртем ажилдакчызы болбушаан, Тываның девискээринде черниң каадының дүшкүрлүг байдалын шинчилээр эртем-шинчилел төлөвилелиниң эртем талазы-биле удуртукчузу болуп ажилдап турган. Оон аңгыда, ол Тыва биле Моолдун девискээринде платина чыдыннарының дугайында улуг хемчээлди материалдарны ниитижидеринге болгаш Тываның мафит-ультрамафиттиг магматизми дугайында ажилдарга киришкен. Күжүгет Калин-оол Сереевич – 6 монографияның болгаш 70 ажыг эртем ажилдарының автору.

Калин-оол Сереевич Күжүгет – билдингир хөй-ниити ажилдакчызы, “Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы” (1997 ч.) деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, Тыва Республиканың “Шылгараңгай күш-ажыл дээш” деп медаль-биле (1996 ч.), Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаткан (2011 ч.).

Бистиң эргим Калин-оол Сереевичини бедик мергежилдиг геолог эртемден, профессионалдыг геологтук өөредилгениң, геологтук эртемниң болгаш бойдус курлавырларының республикада күрүнө албанының организатору кылдыр чылыг сактышкын-биле сактып артар бис. Бодунуң бүдүжү-биле бойдуска чоок болганындан чуртталгазының ажил-херээ кылдыр геология болгаш эртемни шилип алганы таварылга эвес, эртем сөзү ооң сагыш-сеткили-биле хөөнөш чораан. Черге ажилдаарындан аңгыда, ол аңаарына база ынак чораан. Чуртталгазының чеден харына чедир аң сегиртип, Хемчик хемниң кызаа кашпалдарының каас-чаражын акызы Шойгу Күжүгет Сереевичинин оглу, дуңмазы Сергейге айтып берген. А ол бодунуң ээлчээнде Тываны Владимир Владимирович Путинге ажыдып берген болгай.

Интеллигент, энерел сеткилди, эш-өөрзүрек, дузааргак кижиге Калин-оол Сереевичинин дугайында чырык сактышкыннар бистиң чүрөктеривиске кезээ мөңгөде артар.

Россияның ЭА-ның Сибирьде салбырының Тываның бойдус курлавырын комплекстиг шингээдир институтунуң ажилдакчылары, Кызылдың политехниктиг техникумунуң доозукчулары.

Калин-оол Сереевич Күжүгеттин ажил-амыдыралындан:

1936 чыл – Тыва Арат Республиканың Барыин-Хемчик кожуунунуң Кара-Хөл суурунга малчын, аңчы Күжүгет Серээниң өг-бүлөзине төрүттүнген. 1961 чыл – Москваның геологтук хайгыл институтунуң “дагжы инженер-геолог” мергежилиниң доозукчузу.

1961 – 1962 – Тываның комплекстиг геологтук экспедициязының геологу. 1963 – 1967 – Ленинградтын даг институтунуң Ажыктыг казымалдар чыдынының геологиязының кафедрасының аспирантызы.

1962 – 66 – Тываның даг-руда комбинатының Геолог-маркшейдер килдизиниң геологу.

1967 чыл – “Условия образования и закономерности размещения месторождений хризотил-асбеста на территории Тувинской АССР” деп темага геолог-минералогтук эртемнериниң кандидаты деп эртем чадазын камгалаан. 1967 – 1968 – Тываның комплекстиг геологтук экспедициязының Тематиктиг партиязының улуг геологу.

1968 – 1975 – Кызылдың политехниктиг техникумунуң директору.

1975 – 1997 ч. – улуг эртем ажилдакчызы, башкарыкчы эртем ажилдакчызы, лаборатория эргелекчизи, Тывада Эртемнер академиязының килдизтериниң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы: Тываның экономиктиг лабораториязы, Тываның геологтук лабораториязы, ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Сибирьде салбырының Тывада комплекстиг килдизи, РЭА-ның Сибирьде килдизиниң Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдириниң институту.

1997 – 2002 чч. – Тыва Республиканың бойдус курлавырларының сайыды, РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада Комитетиниң даргазы.

2002 – 2016 – РЭА СС ТывБККШИ-ниң башкарыкчы эртем ажилдакчызы, “Центр мониторинга эндогенных источников чрезвычайных ситуаций при КНИИГМСе и ТувикОПР СО РАН” деп төптүң удуртукчузу.

2022 чылдың август 17-де 86 харлында бодунуң амыдыралының оруун дооскан.

Солдаттарның аваларына тураскаал

Дайын-чааже чоруткан оолдарның аваларының сагышы черле дыш болбас деп бодаар мен. Сагыш-сеткил талазы-биле ол аар чүктү иелер, бурган өршээп, оолдары дайындан дириг чанып келгиче чүктээр. Аваларның чамдызы оолдарын манап, сүттүг шайының үстүн оран-таңдызынче чажып, чалбарып орда-ла, чараш, чалыы оолдары дайын шөлүндөн дириг келбейн

баарга, та кайы хире аар, та чүү хире берге ыйнаан. Ону чүгле авалар боттары билер. Дайынче өг-бүленин оолдары шупту айттынып, оларның ада-иези дың ийилээ артып каан таварылгалар Тываның төөгүзүндө бар. Таңды кожуунга чурттап чораан Чассыгбай биле Көкеек Оюннарның оолдары Ойдууаа, Айыжы, Седип-оол, Хүүлеңмей олар 1943 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынынче айттынып, Совет

/ Капитан Т.Кечил-оолду кадайы уруглары-биле уткааны.

/ Ойдууаа, Айыжы, Хүүлеңмей, Седип-оол Оюн алышкылар авазы-биле дайынче чоруурунун мурнунда.

Эвилелинче халдап келген немец фашистер-биле тулушканнар. Ортун оглу Айыжы Дубно хоорай дээш тулчушкунга амы-тынындан маадырлыгы-биле чарылган. Ойдууаа деп оглу Чөөн Пруссияга чедир тулушкан. Дайынче чоруткан дөрт алышкының үжү дириг чанып келгеннер.

1979 – 89 чылдарда Афганистанга дайын. Анай Балчыровна биле Валерий Ховалыгович Кара-оолдарның оолдары Леонид, Юрий, Шолбан олар шупту афган дайынынга киришкеннер. Бурган өршээп, шупту бүдүн-бүрүн дириг чанып келгеннер.

Амгы үеде хөй тыва оолдар Украинада чоруп турар тускай операцияда киржип турар. Ооң уржуунда оларның чамдызы амы-тынындан чарылган. Аныяк-чалыы назынында чырык өртемчейден чоруй барган оолдары дээш

ажыг-шүжүгнүң хилинчээр чүгле оларның авалары билер.

Авамның кады төрээр дунмазы Михаил Сундуй Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, эки турачы. “Эки турачы аъттыг эскадрон” деп номну ол бижээн. Ында мындыг одуруглар бар, “Чурукчу даш чонукчузу болган болзумза, паром турган черге арат Оюн Чассыгбайны дөрт оолдары-биле турар кылдыр, а оларның кедээзинде ачазы Көкеекти шаажанда сүттү ыдамнап чажып турар кылдыр сиилбип каар ийик мен”.

Тываның эрес-дидим оолдары 1941 – 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга, 1950 – 1953 чылдарда Көрей дайынынга, 1979 – 89 чылдарда афган дайынынга, 1964 – 1975 чылдарда Вьетнам дайынынга, 1994 – 1996 чылдарда Чечен дайынынга,

1999 чылда Сербияга дайынга киришкеннер, амгы үеде Украинада чоруп турар тускай операцияда киржип турар. Оолдарын манап турган, амгы үеде манап турар авалар дээрге база маадыр мөзү-бүдүштүг кижилер-дир.

Солдаттарның аваларына тураскаалды Тывага тургузар үе келген деп бодаар мен. Ону каяа тургузуп болурун эки турачы дайынчы өгбевис Михаил Сундуй “Эки турачы аъттыг эскадрон” номунда айтып каан – “паром турган черге”. Бо сөстөрни өгбевистиң чагы деп хүлээп көөр ужуруг бис. Паром турган черни төөгү чуруктарындан чиге тодарадып ап болур.

Чурттап чоруур кеживис дээш аваларга тураскаалды тургузаалы, тыва чонум.

/ Нина КУУЛАР,
Баян-Тала.

Алдын-Булак

Алдын-Булак – Чаа-Хөл кожууннун Ак-Туруг сумуздан ырак эвес мурнуу чүкте дескиндир даглар куржаан дөңгелчик бедигээш эдээнде. Шык-булактан сыстып баткан кара суг бажы, эртенги хүн хаязы чүнү-даа мурнай аңаа дээр болгаш, ооң чайынналып, алдынналып көстүрүндөн кижини хаара тудуптарындан, шаандагы өгбелеривис Алдын-Булак деп адааны ужуруг.

Дөңгелчикти дургаар дискилештир хонгулаан аалдарның адаа уюнда чаптылган делгем хөл бар. Ында суг куштарындан аңгыда, чылдың-на аңаа чылыг чурттан ужу кээр, күскү соок душкүже чайлаар алдын-сарыг өектиг ийи аңгыр кушту бичии чажымдан тура көрүп чордум. Улгады берген улус «Ол куштарны хоюспас, ынаар ок-боо арнып болбас» деп, ажы-төлүңге чагып-сургап турганын бо-ла дыңнаар чордум.

Шынап-ла, хөл кырында үнү чаңгыланган, дээрде дээлдиген куш киштээ, итлик куштар чаргырадыр эткен, чараш солун булуң-на болгай. Алдын-Булактың бир онзагай чүүлү — өске черлерде кайда-даа чок. Черзи кырган-ачавыс биле Баир Байындының кымы-даа мурнай оларның ат-алдарын көдүрүп үндүрген чымчак кара өңнүг чонар-даш чыдыны база ында болбазыкпе. Ол даштардан дириг амытаннар диригидип, хуулдуруп үндүрген оларның ат-алдарлыг ажы-төлүн, салгалдарын Тывада билбес кижиде-даа чок.

Алдын-Булакка чазаглап, күзеглеп кээр үевисте кандыг ужураалдарга таварышпаан дээр. Бир катап акым Бартына-биле хой кадарып чорувуста, ачам бир тей кырында кускуннаар-даа, холун өрү углай көдүрүп, булгап, «Бээр, бээр кел» — деп турарын акым эскергеш, аңдын чавыдактааш, олче ыңай болду. Бедик дагдан харап көөрүмге, ачамны аал чоогунга каапкаш, Алдын-Булакты куду Терек уунче тутсуп баткан бараанын көрдүм. Чүл дээрге, авамның эъди аараан, Теректе тудугжу кадайны чаалап батканын одардан келгеш билген мен.

Чайның адак айында авам чиигеп божаан. Олчазы кыс уруг болган. Даартазында акым: «Ам аът мунмас, чадаг хой кадарар бис» — диди. Хоювус доктаай берген черге карманындан оттуг-ыаш хааржаа ужулду. Харап көөрүмге, долу кара пөш хөөзү. Доңгай-гаш, ийи салаазын кожа тудуп алган, «Хөөнү

мынчаар ийи салааң-биле ужамче дээскиндир өгөп, чыпшырып көр» — дидир. Ужазын чыпшырып чаап бердим. Кижим хөндүрлүп туруп, ыңай-бээр кылаштап, «Ол болбазыкпе чүгээр, чиигей берди» — деп, улуг тынар-даа.

Чүү болганы дээрге, Алдын-Булактан Терекке чедир база дедир чавыдак шаап кээрге, ужа хаварган чүве бооп тур. Ол үеде ыңдыг белен эмчи-домчу бар эвес, «тудугжу» кадай дээрге ол үенин-биле божуур иени чиигедип, тудуп, суйбап тургаш, караан чырыдып божудар, ие кижидир ийин.

Чылдар эрткен. Ол үеде чырык көрүп төрүттүнген кыс дунмаам ам школада өөренип турар. Бир хүн клубка индий кино боор дээн. Амгы үе ышкаш бажыңа көрүп олар чүве бар эвес. Улуг-даа, бичии-даа кижиде кино көрүксээр үе-ле болгай. Бичии чажындан тура төрээр ада-иезиниң эргелелин-даа көрбээн кырган иезиниң холунга өскөн бир дунмавыс оол чораан. «Бродяга я аа, аа...» деп ырлап турар индий артистиң ырын, ооң бүгү-ле шимчээшкенин өттүнүп, каяа-даа чораш, бо-ла ырлаан чоруур чүве. Ону ооң эш-өөрү хамаанчок улуг улус безин сонуургаар чораан. Ол хирезинде сцена кырынга туруп алгаш, чон мурнунга ырлап бер дээрге, ынавас. Ол дунмавыс Ужар-оолдун бир кончук ырлаар ыры «Тооруктуг долгай таңдым» болгай.

Чоокта чаа Кызыл хоорайга угбазының 70 харлаан юбилейинге куспак долу чечек сунуп турган огулус ол-ла болгай. Ававыстың кады төрээни он бир ажы-төлдү кижизидип өстүрген хеймер дунмазының хеймер оглу безин бо байырлалга чедип кээрге өөрүнчүүн чүү дээр. Авамның ол дунмазы акызы Кенештиң аайы-биле бичии чажындан Хөндөргей аңаа чурттаан, аңаа амыдырал тыпкан кижиле болгай.

Ававыстың база бир эр хиндиктиг дунмазы Чадаана хоорайга, Хорум-Дага, Тээлиге удуртур ажилдарга ажилдап чораан. Ооң улуг кызы Салбакай база чедип келгенинге мен бодум хуумда өөрүшкүм илередип олур мен.

Ада-иевистиң ажы-төлү, салгалдары мынчаан бот-боттарын тыпчып, эдержип, эп-найырдалып, аал-оранынга үнчүп-киржип, деткижип чорууру дег чүве кайда боор дээрзин, 82 хар чоокшулап олар кырган-ачаңар «Кол-ла чүве кадыңар камгалап, карактап чоруңар!» деп йөрээп арттым.

/ Маадыр-оол АРТАА.

Кайгамчыктыг Чыжыргана

Ада-ие кандыг болдур, ажы-төл ыңдыг дээр болгай. Ону бис, Кызыл хоорайның Московская кудумчузунун 101 дугаарлыг хөй аал чурттаар бажыңың кырганны, хоочун чурттаачылары дириг чижек кырында көрүп чайлады-выс. Бажы бедик Бай-Тайганың Бай-Тал суурундан Зоя, Михаил Хертектер езулуг үлегерлиг ада-ие чорааннар-ла боор. Чүге дээрге Кызылда башкылап чедип келген оларның уруу Чыжыргана Михайловна Хертек кончук-ла кижизиг, эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг, ажил-ишчи уруг-дур. Ооң чүгле арын-шырайы, даштык овуру-хевир эвес, кайгамчык байлак сагыш-сеткилдиг, иштики делегейи делгем, чараш кыс болду.

Бистиң бо 14 подъездилег узун «кривой» дээр бажыңывыс ажылгалга киргенден бээр 30 чыл четсе-даа, карак өөртүр чаңгыс чечек-чимис деп чүве тарып көрбээн «чуду-кара» чурттаачыларлыг бажың чүве. Бо чылдың май айдан эгелеп 9 дугаар гимназияның тыва дыл, чогаал башкызы Ч.М. Хертек бодунуң эвилелчилерин организастааш, хөй тайылбыр ажылының күжү-биле подъездилер мурнунда чаңгыс-даа хос чер арттырбайн, янзы-бүрү клумбаларны чогаадып тургаш, чүзүн-бүрүн өңнүг чечектер өзүмнерин тарып өстүргеннер. Хоорай чагыргазының доктаалыга даянып, мөөрейге күженишкенин киришкен. Ам ол девискээр чаны-биле эртерге чаагай чыттыг чараш чечектерден аңгыда, хостуг ханаларда үениң темазынга дүүштүр чогааттыгдан көрүштүг плакат, панорамаларны чурааны уткалыг, улуг-биче кижилерни бодандырап, эстетиктиг таалалды оттурар. Бо-ла чүүлү бодамчалыг, шынарлыг кылып турарын көргөш, «Кандыг мергелдиг,

кым силер?» — деп, эгезинде сонуургап айтырарывыска, бодун мактап, чарлаттынмас, хоржок болган.

— Авам Зоя Хертековна биолог башкы болгаш, дыка хөй чылдарда Бай-Тал школының ногаан шөлүн харылап, ажилдап чайлаарга, ооң чараш чечектерин магадап өскөн мен — деп, кыска харызындан кижиде хөйү билеп алдыр. Ол тускай эртемниг дизайнер эвес-даа бол, төрелдери болур Бай-Тайганың уктуг-дөстүг чурукчу оолдарына Украинада тускай операцияга удурланган көрүштү, «Тыва Россия-биле» деп бодады «Азияның төвү», «Москва, Кызыл шөлдү», «Азастың лилиялары» деп чуруктарда көргүскөн. Оолдарның үе-шагы, будуктарың өңүн таарыштыр шилип садары — Чыжыргана Михайловнаның ачы-буяныг арын-нүүрүндө арктан. Дузалакчы ораакчылары болгаш квартираларның чамдык чурттаачылары кампанияның эгезинде идепкейлиг киришкенин демделгээр апаар.

Кандыг-даа таварылгада ажилды көдүрлүшкүнүг эгелеп алгаш, ара кааптары багай чаңыл. Бо изиг-каан хүннерде ол бодарадып каан төлдери ышкаш чаптанчыг өзүмнерин суггарбайн каапкан болза, дириг чечектер суксап-кадып каарлар ийик. Ылаңгыя парковка артында саглагар чаш талдар халаа берген кагып-суксап турда-ла, аныяк оолдар, кыстар карак ажит машиназынга олурупкаш, газын үрүп ыңай болурлар. Ол бүгү өзүмнериң саглайтыр сергеп, мандып келгени Александр Старцев, Саяна Тараачиевна сулгарың дузасы-биле Ч.М. Хертектиң ажаап, суггарып чайлаанының ачызы-дыр.

/ Хоочуннарның мурнундан
Нина СЕРЕНЮТ.
Кызыл хоорай.

Ажылдаар шактарны узаткан

COVID-19, ОРВИ-ден аараан улустун саны хүнден хүнге көвүдөп бар чыдары эмчилерни болгаш чурттакчы чонну дүвүредип эгелзэн.

Ону барымдаалааш, Республиканың консультация-диагностика төвүндө (РКДТ) 110 дугаарлыг өрзэлдин ажылдаар шактарын узаткан.

Дружба кудумчузунда 36 дугаарлыг бажында РКДТ-де быжыглаттыг аарыг улусту хүлээп турар 110 дугаар өрзэлдин эмчилери ийи

эзлечге солчуп, ажылдап эгелзэн: бир бригада эртенгиниң 08.00 шактан 14.00 шакка чедир, өскези – 14.00 шактан кезээкиниң 20.00 шакка чедир

ажылдаар.

Консультация-диагностика төвүндө Call-центр (тел. 3-73-73) дыштаныр хүн чок 08.00 шактан 22.00 шакка чедир ажылдаар. Дөрт оператор эртенгиниң 08.00 шактан 15.00 шакка чедир, өске үш оператор 15.00 шактан 22.00 шакка чедир.

Дүрген дуза чедирер кабинет дыштаныр хүн чок 08.00 шактан 22.00 шакка чедир ажылдаар.

Оон аңгыда, ол-ла төптө 408 дугаарлыг кабинетте коронавируска удур чонга тарылганы эртенгиниң 08.00 шактан 18.00 шакка чедир чорудуп турар.

/ Кадык камгалал яамызының медээзи-биле.

| АЧЫ-БУЯН АКЦИЯЗЫ |

«Школаже чыгдынарынга дузала!» акциязы эгелзэн

Чыл санында чаа өөредилге чылы эгелээр мурнунда, чаңчыл болган «Школаже чыгдынарынга дузала!» деп ачы-буян акциязы август 10-да республиканың девискээринде эгелзэн. Ол дугайында Тыва Республиканың Өөредилге яамызы дыңнаткан.

Бо акцияны хей ажы-төлдүг болгаш амы-

дыралы берге байдалдыг өг-бүлелерниң ажы-төлүгө школаже белеткениринге дузалажыр сорулгалыг эрттирп турар. Акция сентябрь 20-ге чедир уламчылаар.

Ук хемчегге чылдың-на республиканың идепкейлиг хамаатылары, хуу сайгарлыкчылары база албан-организациялары амыдыралы берге болгаш хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң барык 900 школа назылыг ажы-төлүгө дузалап турар.

Ачы-дуза акциязынга киржир күзелдиглерни дараазында адресте хүлээп турар: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 44, 13 дугаар кабинет, телефон +7(39422)21548, ГБОУДО РТ «РЦРДО» баазында.

А ол ышкаш идепкейлиг чурттакчыларның дузазын республиканың кожуннарында муниципалдыг тургузуларның өөредилге эргелелдеринде ажиттыг пункттарда хүлээп турар.

#ТываныңӨөредилгеяамызы.

Тывага туруп көрбээн тиилелге!

Алдын-Сай Иргит – Тывадан бир дугаар тайбокск делегей чемпиону.

“Малайзияның найысылалыг болуп эрткен элээди спортчулар аразыгга тайбокстуң муай-тай хевиринге Делегей чемпионатында 600 ажыг спортчулар, 129 команда аңгы-аңгы чурттардан кээп киришкен. Оларның аразыгдан бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, тыва кыс тиилеп үнгөн!”

Маргылдаа үезинде Алдын-Сайга Таиландыдан, Араб чурттарындан дуржулгалыг

спортчулар таваржып турган. Ынчалза-даа ол алыспаан! Бо кайгамчык тиилелге дээш Алдын-Сайга болгаш ооң тренери Аян Ховалыгга изиг байырым чедирдим!” – деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг социал четкиде бодунуң блогунга бижзэн. Ол ышкаш Тывада чаа тургустунган Тайбокс федерациязынга тергин эки түңнелдиг ажылы дээш чедишкinnerни күззэн.

/ Чурукту интернеттен алган.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.

Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адрези:
667000. Тыва Республика Кызыл
хоорай, Красноармейская, 100,
каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
С. Н. Монгуш, А. К. Ооржак –
2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы – 2-17-94

Харылзаа, информация
технологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн.

Херечилелдин дугаары –
ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
пар лаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн
барып болур. Айыттыг саннары бол
гаш өске-даа фактылары, дыңнадыг-
лары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекизи:
хуу кижилерге – П6855,
организацияларга – П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар – 21.00, херек кы-
рында – 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефон че долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуң почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы
6966 кезек

2022 ЧЫЛДА «ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 765 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР – 1005,20
рубль.
Тел.: 2-01-35